

לבית-הכנסת שלהם ויהודי אחד שיטפל בהן ויירה מהן. המפקד היהודי היה, בשנת 1627, משה'קה הרקס. כתב-קיום קדום היה גם ליהודי טרנא מאת בעלי העיר הזאת, וגם בגליל קראקא כבר קמות, בחצי המאה הטיז, הרבה קהילות קטנות, המתחילות במהרה להתחרות עם הקהילה-האם. אף בפולין-גדול קמות, במחצית הראשונה של המאה הייז, קהילות יהודיות בערים פרטיות, בתור "קולוניות" של הקהילות הקדומות בפוזנא, קאליש ולסלא. בשנת 1621 נתנו הלשטשניסקים כתב-קיום ליהודים שלהם בעיר ליסא, ובשנת 1638 עושים כן גם בעלי העיר קרוטושין. גם המלכים מבית ואזא, משתדלים למשוך מתישבים יהודים לעריהם הפרטיות, ונותנים להם זכויות וקיומים שונים. ולאדיסלאב הרביעי דרך-משל מעביר את השוק בעירו ווינא (אקונומיא של בריסק) מיום השבת ליום חול, כדי למשוך אליו יהודים מעיירות הסביבה. אף הקלירוס העליון אינו מסאב מתישבים יהודים ומייסד קהילות בהרבה ערים הגמוניות.

אולם עזה ביותר היתה ההתישבות היהודית בפודוליא ובאוקראינה. מרכזה הוא ויניצא, קנין משפחת אוסטרונסקי, אשר בה נתקיימה קהילה יהודית כבר בשנת 1532. מכאן עברו היהודים לבאר, פראצלאב, ואחרי האונגא הלובלינית מכאן והלאה. היהודים-החוכרים נטלו לידם את הכנסות הפריצים ואת כל המסחר. בקרוב נוסדו ישובים יהודים בשדה לבן, פריסלאב, סטארידוב, קרסנו, אומאן, נמרוב וכו'. בשנת 1635 נותן ולאדיסלאב הרביעי כתב-קיום ליהודי קאמייניץ של פודוליא, המרשה להם לבנות בית-כנסת, להתקין בית-עלמין ולסחור דרך חירות. בקרבת קאמייניץ קמות קהילות קטנות-יותר במזיבול, הוסיאטין, סאטאנוב ועוד.

היהודים עברו בחפץ-לב מערי המלך אל ערי האצילים וכפריהם, מאחר שמצאו בהם ביתר קלות את לחמם ולא חששו מנגישות העירוניים. אולם היו להגירה המונית זו גם צדדים שליליים. היהודי העוזב את העיר המלכותית והמתישב בעיר פרטית מוותר מרצונו על חסותו של המלך והגנתו, כלומר על חסות המדינה וחוקיה, והוא נעשה למשרת (ליהודי) של הפריץ, תלוי ברצונו ובחסדו. וחסדו של הפריץ רוכב על סוס מנומר — פתגם פולני זה, היהודים טועמים את טעמו לא אחת. אמנם במחצית הראשונה של המאה הייז עדיין איננו שומעים על קאפריסות של המאגנאטים, אך קמעה-קמעה מתחיל הקורס הזה, העושה במשך הזמן את היהודי לעבדו של הפריץ. וכך אוסר מיקולי דובראנובסקי, בכפרו הסמוך ללבוב, את היהודים שלו, כובלם בכבלים ודורש מקהל לבוב דמי פדיון. ציקלינסקי כובל את היהודי שלו בכבלי ברזל ומובילו כפושע לרין לבובה. והאדונית האלשקא קאלינובסקא, בעלת דונאגורוד, אף היתה דנה ביהודים דיני נפשות, לפי שרירות-לבה.

ועוד תוצאה רעה היתה להתישבות היהודים בספר המזרחי: היהודי, החוכר כאן בית-מויגה, מכס, דמי-גשר ושאר הכנסות של פריצים, מעלה על עצמו את חמת האוכלוסיה הכפרית, שבאה ונתלקטה לכאן מכל המדינה ולא התרגלה לעולים כאלה. בפרט באוקראינה, מקום שמשק הפריצים היה שנוא מאד, שפכו המשועבדים את חמתם על עושי דברו של הפריץ, על היהודים. האיבה אליהם גדלה בה במידה שגדל שעבודו של האכזר והיא פורצת בתבערה איומה, כשיחמל ימ"ש מרים את ידו על המלך ופורק את עול המלכות. שנת 1648, שנת מרידות הקוזאקים, נעשית שנת דמים לישראל בחבלי הספר המזרחיים של המדינה והיא קובעת-עתים אף ליהדות אירופה כולה.

ד. מעמדם החוקי של היהודים וארגונם

I. ארגון הקהל

22. התפתחותה ההיסטורית של התחיקה ליהודים

ברצותנו לידע את משטרם של יהודי פולין, עלינו להכיר תחילה את מקורותיו, כלומר את מקורות התחיקה ליהודים. מקורות אלה, שני סוגים הם לפי מוצאם: חיצוני ופנימי. מקור חיצוני הוא בראש וראשונה שלטון המלך, אשר היהודים כפופים לו בתורת "עבדי האוצר" (*servi camerae*). משלטון זה, שגילויו הם הקיומים הראשיים, נובעת שליטתם של פקידי המלך, בצד שלטון המלך, לעתים אף בניגוד לפקודותיה, מופיעה הכנסייה, השואפת להגביל את זכויות היהודים,

בהתאם לחוקים הקאנוניים, הרווחים בימי הביניים. בדרך הקלירוס הולכים, מתוך מניעים כלכליים בלבד, העירונים המבקשים ליפטר מבני-חרותם. החל ממחצית המאה ה-11 עולה יסוד חדש, האצילים, המתייצבים לימין היהודים נגד העירונים. — מקור פנימי של התחיקה ליהודים הוא המשפט העברי, הנסמך על המקרא, התלמוד והפוסקים. המלך הוא מקור כל החוקים בפולין וממילא גם החוקים ליהודים. היהודים הם עבדי האוצר, דהיינו קננו של המלך, ולפיכך: א) הם פורעים למלך נתינות מסוימות, ב) נהנים מחסותו.

נתינות היהודים למלך משתלמות בכסף או בשוה כסף. העול הכספי העיקרי הוא המס השנתי; נתינות בשוה כסף הן שונות, עיר עיר ונתינותיה. בלבוב שומרים היהודים על גנבים ומביאים אותם למבצר, אף עושים איזו עבודה של בורסקאות. בבוא המלך לעיר הם מעמידים לרשותו צגלות ומטבח. בלובלין מנקים היהודים את טחנות המלך. בקראקא הם מכלכלים את החיות בביבר המלכותי. במשך הזמן נהפכו כל השירותים האלה למס של מוון, הקרוי *stacyjne królewskie*. בדומה לקיסרי גרמניה, ומתוך אותה ההנחה עצמה, מרהינים מלכי פולין את הכנסותיהם מן היהודים או גם מוסרים אותן לאנשים שונים, בפרט בתורת קצבה לכלי-ימי-החיים לפקידיהם.

אולם יש הבדל אחד חשוב בין העברתן של הכנסות היהודים באשכנו לבין העברתן בפולין. בגרמניה עברה לגוף שלישי, יחד עם ההכנסה מן היהודים, גם המרות עליהם, ואילו בפולין נשארה המרות בידי המלך. מצד שני, בגרמניה אחת היא היכן מושבו של היהודי, כי בכל מקום ובכל זמן הרי הוא עבד אוצרו של המלך ונהנה מחסותו, ואילו בפולין חובעים האצילים לעצמם זכויות לגבי היהודים בטריטוריות שלהם ושואפים ליטול לעצמם את המרות עליהם ואת ההכנסות מהם. על רקע זה קמה הקונסטיטוציה משנת 1539 (עיין לעיל עמ' 31), אשר לפיה מוותר המלך על הכנסותיו מן היהודים שנתישבו על קרקעות פרטיים ומוסרם לרשות בעלי הקרקעות. מכאן ואילך מתחלקים היהודים ליהודי המלך, החוסים בצלו וכפופים למרותו, וליהודים פרטיים, הכפופים למרותם של הפריצים.

בטוי חסותו של המלך ושלטתו על היהודים הוא הקיום הראשי (עי' לעיל עמ' 3). יסוד ודוגמה לכל הקיומים המאוחרים היא הפריווילגיה שנתן בולסלאב מאליש ליהודי פולין-גדול בשנת 1264. פריווילגיה זו נשתמרה אך באישורו של קאזימר הגדול משנת 1334, בנוסח שהניח לנו לאסקי, בקודקס שלו משנת 1506, ובו בנוסח נכללה בספר-החוקים הפולני. הנוסח של לאסקי שונה בכמה פרטים מטיפוס-האב, דהיינו מן הקיומים שניתנו ליהודי אוסטריה, ביהם ושליזיה. אולם כבר בראשית המאה ה-11 מצויים טכסטים אחרים של כתב-הקיום, כגון זה שנתן קאזימר הגדול לכלל היהודים בפולין בשנת 1364 וליהודי קראקא, צוזמיר ולבוב, היינו פולין-קטן — בשנת 1367. אותה שנה אישר קאזימר הגדול את כתב-הקיום של בולסלאב ליהודי פולין-גדול, אולם אישור זה הוא בעצם הרחבה של הקיום הראשון. יש סבורים, כי כתב-הקיום זה, כיוון שנשתמר אך באישורו של קאזימר האיגלילוגי משנת 1453 ונוסחו שונה משל הקיומים הקודמים של בולסלאב וקאזימר, נתחבר בידי היהודים עצמם, במאה ה-11. בירור האשמה זו אינו מעניננו, שעה שאנו מבקשים להכיר את משטר היהודים בפולין במאה ה-11, מאחר שאישור הפריווילגיה עלידי זיגמונט הראשון, בשנת 1507 עשאה מחייבת בפולין כולה.

הקיומים הראשיים קבעו רק בראש-קיום את משטרם של יהודי פולין. חלק-הארי שבהם ענינו מסחר, הלואות ברבית, שבועה, וכן תקנות כלליות על סדרי הקהילה, משפט וכו'. הפרטים כלולים בקיומים המיוחדים, שנתנו המלכים לקהילות שונות. עם כשלון התכניות הצנטראליסטיות של זיגמונט הראשון וגידול האבטונומיה של כל המעמדות במדינה, מתחילים המלכים לנהוג בדרך ליבראלית כלפי היהודים והם נותנים אחד-אחד לקהילות הגדולות זכויות מרחיקות-לכת לגבי מרות הווייודא, השפעת היהודים על בחירת שופט-היהודים (הנוצרי), ראשי הקהל וכו'. את הקדום בקיומים המיוחדים קיבלה קהילת קראקא בשנת 1554, לאחריה קהילת לובלין בשנת 1556, אחרי כן קהילת לבוב ב-1569 ו-1571, פוזנא—1571 וכו'. שלטונו של הווייודא פחת עם גידול האבטונומיה היהודית ונצטמצם בהכרח במסגרת החוקית שקבעו המלכים. למן הרבע השני של המאה ה-11 כבר עושות הקהילות הסכמים עם הווייודות שלהן ומקבלות מהם תקנות, המסדרות את היחסים שבין הווייודא ובין הקהל. תקנונים אלה קרויים "אורדינאציות", ואורדינאציה כזאת, ראשונה במינה, נותן הווייודא אנדז' סנסשנסקי ליהודי קראקא בשנת 1527. אמור בה, שממלא מקומו ידון את היהודים בעצה עם דיינים

משלהם (18), משפטים שבין היהודים לבין עצמם יהיו נידונים על-ידי ראשיהם הם (38), מותר לערער על פסק-דין של שופט-היהודים ושל ראשי היהודים לפני הווייודא עצמו (28), יש להזמין את היהודים לדין בכתב (48), אין לאסרם ולענשם אלא בשכונתם ובתפיסתם (58), בקירוב בחצי המאה ה'יז', קיבלו אורדינאציות מקבילות מאת הווייודות שלהן, קהילות פוונא, לבוב וכדומה. האורדינאציות המאוחרות, שהוציאו ווייודות שונים (לקראקא היו שמונה אורדינאציות, ללבוב — תשע), קובעות את סדרי שפיטת היהודים, סדרי הקהל וברירתו וכדו'.

על "אורדינאציות" אלו נסמכת גם חוקת בית-משפטו של הווייודא, המוסמך לדון במשפטים שבהם היהודי הוא הנתבע והנוצרי התובע. הואיל והווייודא עצמו אינו פנוי לעסוק בכגון זה, הרי הוא ממנה לכך ממלא-מקום הקרוי שופט-היהודים או את סגן הווייודא. סגן הווייודא ממלא את מקום הווייודא לא רק בעניני דין; הוא הממונה על הקהילות בווייודות שלו, משגיח על ברירת הקהל, רואה את החשבונות והתקציבים ומיישב סכסוכים שאין הקהילה עצמה יכולה להכריע בהם.

23. משטר הקהל

משטר הקהל התפתח במסגרת שנקבעה על-ידי הקיומים והאורדינאציות למיניהם ועל יסוד המשפט העברי. חוג פעולתו של הקהל כולל שלושה סוגי תפקידים: א) אדמיניסטרטיביים-פיסקאליים, ב) משפטיים, ג) חינוכיים. לגבי כל התפקידים הללו משמש הקהל בא-כוחם של היהודים והמתווך בינם לבין השלטון, האינסטנציה המשפטית הראשונה ולעתים אף האחרונה, וכן הרשות העליונה לעניני דת וחינוך. משטר הקהל הוא בן שלוש דרגות והתהוותו מסתברת בשמותם הממושכת של היהודים בערים, שהיו נוהגות על-פי חוקת מאגדבורג, ואשר בהן היו המועצה (con-sules), המושבעים (scabini, iurati) ו"ארבעים-האנשים" (quadragintaviratus), שלוש דרגות של ההנהגה העירונית או העיריה. אף הנהגת הקהילה מורכבת שלוש דרגות של בעלי-התמנות: הגבוהים שבהם, "הראשים", מקבילים למועצה, האמצעיים — "הטובים", מקבילים למושבעים, ו"הקהל" או "קראי העדה" — לארבעים-האנשים.

א. ראשים, פרנסים, או ראשי הקהל, מספרם משלושה עד חמישה. אלה הם בעלי-התמנות הגבוהים ביותר. הם בלבד אחראים לקהילה בפני השלטונות ולפיכך הם בלבד נשבעים, אחר בחירתם, שבועת-אמונים למלך ולמדינה. הראשים, ברירתם טעונה אישורו של הווייודא, בישובים פרטיים — אישור בעלי המקום או בא-כוחם.

הראשים מתחלפים בתפקידם כל חודש, והמכלכל את עניני הקהל בחדשו נקרא פרנס החודש. פרנס החודש בחדשו הוא שליט הקהילה, ראש העיר (השכונה) היהודית, משגיח על דייני הקהל ועוד. נודעת לו השפעה רבה על השמאים, ובערים שמספר תושביהן היהודים מוגבל, הוא המגיש לעיריה את רשימת הזכאים לגור בה. הוא גם העורך את תקציב הקהל, נוטל הלואות ופורע חובות, כל יהודי חייב לבוא, להזמנתו בעל-פה או בכתב, לחדר-הקהל.

מלוא-שלטון זה מוליד בלבותיהם של יחידים מסוימים אבטוקראטיזם, הנהפך לפעמים לעריצות. אס-כי ברירת הקהל נערכת כל שנה ושנה, נשאר היהודי העשיר והתקיף על כנו כל ימי חייו ויחד עם שלושת או ארבעת חבריו, הרי הוא שולט בקהילה שלטון בלי מצרים. במאה ה'יז', כשהותרה הרצועה בפולין, היו אנשים בעלי-אמביציות משיגים את המטרה הזאת ועושים בה כחפץ-נפשם, מבלי לדאוג לטובת הכלל. "ראשים-וראשונים" כאלה נזכרים בכרוניקאות של המאה ה'י"ח לאין שיעור, והם מכבידים עולם על קהילותיהם עשרות בשנים.

ב. טובים — משלושה עד חמישה, ממלאי-מקומם של הראשים, וכנראה אף יושבים בדין עם שופט-היהודים. בדרך כלל אין הטובים נבדלים מן הראשים, וברשימות ממוני הקהל אנו מוצאים אותם האנשים אם כראשים ואם כטובים.

ג. קהל, עד ה — בני הדרגה השלישית, מספרם שונה לפי המקום והזמן. אלה הם בעלי-התמנות בלא תיק או חברי ועדות הקהל, הממלאות תפקידים אדמיניסטרטיביים שונים. הועדות מרובות והן הולכות ומתרבות במשך הזמן. בקהילות הגדולות אנו מוצאים ועדות אלו:

1. בעלי חשבונות.

2. דינים.

3. גבאי צדקה. לכתחילה היו ממונים גם על בתי-כנסיות, אולם כבר במאה הי"ז אנו רואים בקהילות הגדולות גבאים מיוחדים לכך. גבאי הצדקה משיגים על מוסדות החסד, דהיינו, החברא-קדישא, ההקדש, בית-החולים, בית-המרחץ וכו'.

4. ממונים, פרנסי שוק. מחובתם להשגיח על המידות והמשקלות והאמות, שיהיה הכל בצדק וגם לשמור את הרחובות, שיהיו "בנקיות גדול". גם מוטל על הממונים להשגיח על האשפה, שלא לזרוק האשפה אחורי החומה או על הבתים או בעד החלונות, וגם מ"שופכין, הן סהורים הן עכורים. וכן מוטל עליהם להשגיח על שומרי לילה, שיהיה הכל על הצד היותר טוב, לשמור מן הגניבות וגזילות ושריפות ח"ו, ושב"עלי כלי-זמר לא ישמיעו קולם ברחובות בלילה, וגם שלא לעשות צעקות וצווחות, הן בעלי-בתים הן כחורים, ברחובות. אף ההשגחה על כשרות של חמאה, גבינה ויין היתה בידם, ומשרתים ומשרתות היו נשכרים בפניהם, במשך הזמן הוצאו הרבה שטחי-פעולה מרשות הממונים האלה ונמסרו לוועדות-משנה, כגון ההשגחה על שחיטת בהמות ומכירת בשר בקראקא, שכירת משרתים ומשרתות בפונא וכו'.

5. גבאי תלמוד תורה. אכן בהרבה ערים היו מזמן חברות מיוחדות לתלמוד תורה. מקצת תקנות של החברה בקראקא תבאנה להלן, כמותן היו גם בקהילות אחרות.

6. גבאי בית-הכנסת או בתי-הכנסת.

7. גבאי פדיון שבויים. במאה הי"ז, כשנתרגשו על פולניה כמה פורעניות ואנשים רבים הלכו בשבי, הקים העולם הנוצרי את מוסד הטרניטארים לשם פדיון שבויים. בקהילות ישראל היו ממנים גבאים מיוחדים לאותה מטרה עצמה.

8. גבאי מעות ארץ-ישראל.

9. שמאים לחלוקת מסי הקהל.

10. פרנסי חברות בעלי-מלאכה; אלה הם מצין באי-כוח של החברות בהנהגת הקהילה ומספרם תלוי במספר החברות שבעיר. מרובים היו ביחוד בפונא, אשר בה כבר היו חברות בעלי-המלאכה מאורגנות לגמרי במאה הי"ז.

מלבד הועדות המנויות, היו בקהילות שונות, גם ועדות אחרות, כגון למלחמה במותרות, להשגחה על המוסר, לתקנת המעמד הכספי של הקהילה, לענייני בנייה וכו'. הועדות האלה הוקמו לפי הצורך ובטלו אחר שמילאו את תעודתן.

כל משרות הקהל הן נבחרות ובחירתן היא לשנה אחת בלבד. הבחירות מתקיימות כרגיל ביום ראשון של חול המועד פסח והן מסודרות בכל הקהילות בדרך, שרק גדולי העשירים יכולים ליכנס לקהל ובפרט יכולים לחזור ולהיבחר אנשי הקהל הישן. בקראקא מטילים לקלפי "שמות כל האנשים הנושאים בעולים ומסים בצרכי הקהילה" ומעלים מהם, על-פי גורל, תשעה בוררים-ראשונים, אלו ממנים חמישה בוררים-שניים, והבוררים-השניים הם הממנים את הראשים, הטובים וכו'. האורדינאציה של יוז'מירסקי (שנת 1640, 25) דורשת לפנות כל שנה חמישה בוררים-שניים אחרים, אולם אותה אורדינאציה עצמה מגבילה את חופש פעולתם של הבוררים, באמרה שיש לברור לקהל "אנשי תבונה והליכות טובות, אנשים מכובדים, בעלי נכסים, בעלי שנים ראיות". כל אותן הדרישות אין ממלאים כרגיל אלא אנשי הקהל הישן.

בדרך דומה נערכת ברירת הקהל גם בפונא. הראשים מטילים לקלפי עשרים ואחד שמות של בעלי-בתים חשובים ומעלים מחוכה על-פי גורל שבעה; העולים בגורל הם הבוררים הממנים את הקהל החדש. באפטא מתאספים אנשי הקהל הישן יחד עם "בעלי הסכומות הגבוהים" ובוחרים מביניהם, על-פי גורל, חמישה בוררים-ראשונים, הממנים את הבוררים למינוי הקהל. אופייני הוא במיוחד סדר ברירת הקהל ברוסיה, דהיינו בלבוב ובישובים שלה. לקלפי אחד מטילים את שמות הראשים והטובים, לשני את שמות שאר כל הממונים למיניהם ופקידי הקהל, לשלישי את שמות יתר פורעי-המס. מן הקלפי הראשון מוציאים שתי פתקאות ואת שאר הפתקאות מטילים לקלפי השני, מן הקלפי השני מוציאים עוד שתי פתקאות ואת היתר מטילים לקלפי השלישי; מן הקלפי השלישי מוציאים את שתי הפתקאות האחרונות. ששת הבוררים שנבחרו בדרך זו ממנים את הקהל. סדר הבחירות הנהוג בפולין עבר גם לקהילות ליטא.

הבוררים הממנים את הקהל — בפוזנא הם קרויים "כשרים" — רשאים וצריכים, בהרבה קהילות, ליתן הוראות לקהל החדש. הוראות אלו מכילות בקורת פעולתו של הקהל הישן והדרכת החדש, לפי צורך השעה. בפוזנא נשתמר עד היום פנקס ברירות הקהל משנות 1621—1837 ובו, נוסף לשמות הממונים שנה-שנה, גם הוראות הכשרים, אשר מהן אנו מכירים את מהלך פעולותיו של הקהל במשך שלוש מאות שנה. על יסוד ההוראות האלה אפשר לחזור ולבנות את חיי היהודים בפוזנא, אורותיהם וצלליהם, צרכי הקהילה ותפקידיה. הפנקס שמור בספריית הסמינריון לרבנים בבקסלא; בתרגום גרמני — בארכיון הכללי ליהודי גרמניה בברלין.

24. פקיד הקהל

הפקיד הראשון-במעלה ובה בשעה אף המנהיג הדתי והרוחני של הקהילה הוא הרב. הרב יושב בראש בית-הדין, מסדר קידושין, מטיל חרמות, משגיח על לימוד התורה, חולק תארים "חבר" ו"מורנו". הוא מפקח על ברירת הקהל ובוחן את כשרותה; הוא חותם גם על תקנות הקהל ובלי חתימתו אין להן תוקף. מלוא-השלטון שבידי הרב אינו נראה לראשי הקהל, ובכמה קהילות מתקנים תקנות המכוונות לצמצם את שלטונו. תקנות אפסא מרשות לקבל רב רק לשש שנים, אוסרות עליו קשרי חיתון עם בני הקהילה (השאט ילדיו), וסידור ישיבות הקהל בביתו. תקנות לבוב (המאה הי"ז) אוסרות על קרובי הרב, עד רביעי ברביעי, לישב בקהל. בפולין-גדול נהגו למעשה שלא לקבל לאב"ד מבני העיר. שכרו של הרב עולה במאה הי"ז בממוצע (לבוב, פוזנא) שמונה עד עשרה זהובים פו' לשבוע. נוסף לכך מקבל הרב דירה חנם, תשלום מיוחד בעד שתי דרשות (לשבת-תשובה ולשבת-הגדול), וכן דמי קידושין, גיטין, קבורה, בשיעור הקצוב בתקנות ועד ד' הארצות.

רבנות בעיר גדולה עשויה להביא גם הכנסות גדולות ורבים הקופצים על כך. ראשי הקהל משתדלים ליתן משרה זו לבניהם או לחתניהם ומסתייעים לעתים קרובות בתיוכם של הווייודא או אדונים טריטוריאליים. כבר בסוף המאה הט"ז קורא ועד הארצות תגר על מעשים אלו ומאיים בחרם על המשתדלים להשיג את המשרה בדרך לא כשרה. נראה שתקנות הועד לא הועילו הרבה, כי בשנת 1640, הוצרך לחזור עליהן, לפי הצעתו של הרב יוסף-טוב-ליפמאן ה"ר. דרשן הקהילה, חובתו לדרוש מדי שבת בשבת על פרשת השבוע. אף שימש בתפקיד של דיין.

בקהילות הגדולות קיימות ישיבות ונהגותן מסורה לחכמים בעלי שיעור-קומה. ראש הישיבה מתחרה לעתים בקרא דאָתָא, אם גם הוא יושב בישיבה. כשהקהילת לובלין פתחה ישיבה, בשנת 1567, חלק המלך זיגמונט-אבגוסט לראש הישיבה את התואר רַקטור ופקדו ממסים וממרותו של הרב המקומי. נוסף לישיבות מיסודו של הקהל (הציבוריות), מצויות גם ישיבות פרטיות, הקשורות באישיותו של ראשן. הישיבות הפרטיות, שנחלקו בדרך כלל בידי נדבנים עשירים, זוכות להצלחה יתירה והצורך בהן גדל והלך בה במידה שהקהילות נידלדלו, במחצית השנייה של המאה הי"ז, ולא יכלו להוסיף ולקיים ישיבות משלהן.

פקיד ממש הוא סופר הקהל, "סופר העיר היהודית", כפי שנקרא דרך כבוד בקראקא. פקיד זה הוא אדם היודע היטב את הלשון העברית וכן נדרש ממנו שידע גם את השפה הפולנית לפחות בדיבור; על הגליון העלה את מחשבותיו — הכותב של בית-משפט הווייודא (notarius Judaeorum). הכותב היה נוצרי, לעתים אציל; נוסף לתפקידיו בבית-המשפט, היה מסייע לסופר הקהל. במאה הי"ז אנו מוצאים כבר סופרים השולטים בשפה הפולנית גם בדיבור וגם בכתב.

שאר כל הפקידים הבלתי-אמצעיים של הקהל קרויים במאה הט"ז שמש ובלועזית *szkolnik*, *scholae magister*, *scholae minister*. בדורות הראשונים סובבים חיי הציבור על בית-הכנסת, הקרוי בפולנית *szkoła*, ומכאן השם לעושי-דברו של הקהל. עם הסתעפות פעולתו של הקהל, מתחלקים השמשים לפי תפקידיהם, הקשורים בבית-הכנסת, בית-העלמין, השמאים, בית-דין של ישראל ובית-המשפט של הווייודא. בבית-המשפט של הווייודא ממלא השמש תפקיד של שמש-הדיינים, מזמין לדין, מכריז על המשפט, מוסר מודעה וכדו'. מגעו ומשאו התמידי עם הווייודא או סגנו, ויקחו לעירייה ולמבצר, עושים את השמש למתווך בין היהודים לבין העולם הלא-יהודי ומכאן — משרת השתדלן.

השתדלן. בלבוב עדיין מסתייע הקהל, בראשית המאה הי"ז, בשתדלן נוצרי. בקראקא יש לנו שתדלנים יהודים כבר במאה הטי"ז, ומשרה זו קשורה שם במשרת ה"קאמפסור", דהיינו השולחני של האקאדמיה הקראקאית. משנוסדה האקאדמיה, קבע קאזימר הגדול משרה זו של שולחני, שיהא לו תמיד כסף מן המוכן להלוותו לתלמידים על משכונות מיטלטלים בריבית של 25% לחודש. תארו הלאטני של הקאמפסור היה *Communis totius Universitatis Cracoviensis servus privilegiatus* ורקטור האקאדמיה היה נותן את המשרה הזאת לאיש, שהציעו הקהל. השתדלנים הם, על-פי רוב, אנשים אמיצי-לב ונועזים. לפי כתב-מינוי אחד בפנקס פוזנא, מחויב השתדלן "להיות חרד לשמוע בקול דברי האלופים הקהל יצאו ראשי מנהיגי העדה לכל דבר שליחות או לכל דבר השתדלות, לכל אשר ישלחוהו, הן פה קהלתנו הן חוצה לה על פני השדה למקומות אחרים, לקרוב ולרחוק; מחויב לעבוד ולשרת ולצאת חלוץ חושים ולשמור ולעשות ולקיים ככל אשר יגזרו עליו אוֹמֵר האלופים ראשי מנהיגי הקהילה; יהיה מהיר וזריז ומתן בעבודתו ובשליחותו, לא יפיל דבר ארצה". מלבד הפקידים המנויים לעיל, משלם הקהל שכרם של רופא, רוקח, חובשים, מיילדת, וכן שכרם של כמה וכמה משרתים, כגון שומרים, גובים, משולחים, נושאי-מכתבים וכו'.

25. פעולות הקהל

ישיבות הקהל מתקיימות בכל יום-ראשון-בשבת בצהריים בחדר-הקהל. השמש מזמין את ראשי הקהל לכל המאוחר שעה לפני הישיבה, בהגישו לכל אחד מהם את סדר-היום. המאחר נקנס ומי שאינו בא לישיבות כמה פעמים מוצא מהנהגת הקהל לזמן מסויים. פרנס החודש יושב בראש, וסופר הקהל רושם את הדברים בפנקס. ההחלטות הן בנות-חוקף, אם בישיבה משתתפים לפחות י"ג חברים (קראקא), ואחר שנתקבלו אין לשנותן אלא בישיבה אחרת, שמשתתפה מרובים יותר. המגלה סודות, אין קוראים אותו לקהל שנה תמימה ומכריזים עליו בכל בתי-הכנסיות: זֵין גְּלִי רְזֵינָא. את ההחלטות יש לרשום מיד ולהוציאן אל הפועל בהקדם האפשרי ביותר. אכן לא תמיד עושים כן; יהודי פוזנא היו קובלים לעתים קרובות, שתקנות בלתי-רצויות לאיזה ראשים אינן מוצאות אל הפועל כל-עיקר.

העניינים הנידונים בישיבות הקהל הם אדמיניסטרטיביים, כלכליים, חברתיים, חינוכיים, עניני צדקה, — בקיצור כל שנוגע לחיי ישראל בתחום הקהילה.

מעניני הקהל החשובים ביותר היתה הנהלת העיר או השכונה היהודית, לפי מקום ישיבתם של היהודים, אם ברחוב אחד או בשכונה מיוחדת, מובדלת משאר העיר בחומה ושער. בקוזמיר מוטל היה על הקהל להשגיח על חלק מחומת העיר. הוא הדין בלבוב ובפוזנא, מקום שביצורי העיר חָבְרוּ קצתם אל הגיטו. ההשגחה על שערי היהודים, שייקרו למועד, אם בחגאות שלהם אם בשעת חירום, אף היא היתה ענינו של הקהל. שומרים מיוחדים שמרו על השערים האלה, ועל שרותם השגיחו ממוני הקהל.

מרצפות, בארות ותעלות אף הן ענין לדאגת הקהל. כל-אימת שקהילת לבוב אינה פורעת מסים לעיריה, מפסיקה העיריה את אספקת המים; עירית פוזנא נועלת, במקרים כאלה, את בית-המטבחים היהודי, עיריות אחרות עושות דין לעצמן באמצעים אחרים.

בישיבות הקהל נידונים כפעם בפעם שאלת הדירות, קובעים את שיעור שכר הדירה ומספר החדרים שמותר לגור בהם, מבקשים לעודד הקמת בתים שנתמוטטו, מסייעים בידי עניים לשכור לעצמם עליות ומרתפים וכו'. גם בעת ההיא כבר ידעו בעלי-בתים עשירים לנצל את מצוקת הדירות ולדרוש שכר-דירה גבוה לשנה תמימה למפרע או גם בערבות. הקהל מתנגד לניצול זה, אך נראה שאין הראשים נותנים לבם ביותר להחלטות שכאלה, כי הם עצמם בעלי בתים, והם משתדלים, באמצעים שונים, לסלק את עודף העניים מן הגיטו. לכך משמשות רשימות האוכלוסים היהודים, בדיקת החזקה, ולבסוף תקנות הקהל (בפוזנא), האוסרות על עניים, המקבלים פחות מארבע מאות ז'הו-גדוניה, להתחתן בלא רשיון מאת הקהל, אלא אם יעזבו מיד לאחר החתונה את העיר.

דליקות רבות פוקדות את הרחוב היהודי וגורמות תלונות של העיריה. גם בפולין, כמו בגרמניה, מתקנה העיריה, לאחר כל שריפה, תכנית-הסדר חדשה ומונעת בכך לחזור ולהקים את כל הבתים על נספחותיהם. דבר זה מכריח מקצת אוכלוסים לעזוב את העיר.

כמו כן מחליטים בישיבות הקהל החלטות לתקנת השוק, שמירה מפני אש, וכדומה. בחדר-הקהל מטפלים בענייני מחיתם של ישראל. הראשים הם סוחרים והם מעוניינים בשאלת האשראי היהודי, שיעור הריבית, פשיטות-רגל, הליכות הסרסרים. עניינים אלה הם אחידים בכל המדינה ומשנת 1580 מסדיר ועד הארצות כל אותם הדברים. אך לכל קהילה וקהילה גם עניינים משלה, שהיא מסדרתם בתחומה. פנים אפייניות ביריד הוא הסרסר, המתווך בין היצרן והצרכן. בסרסרות היה צורך של ממש, כי הרבה סוחרים זרים היו באים לירידים והיו מבקשים למהר ולמכור את סחורתם במיקח הטוב ביותר. קהל לבוב מגן על סרסריו, מה שאין כן בפוזנא, כיוון שהסרסרים נוטלים שם את המסחר לידיהם, מעלים את דמי הסרסרות ודוחקים את הסוחרים.

שמו הטוב של הסוחר היהודי הוא מן הדברים הקרובים מאוד ללבו של הקהל. מכאן—ענשים מחמירים והולכים על רמאים, הנוסעים לדאנציק ונוטלים שם סחורות בהקפה, שלא על-מנת להחזיר (פוזנא 1644), וכן על סוחרים המרמים את הגויים. לסוג-עניינים זה שייכת גם ההשגחה על המלאכה. היו מעמידים פרנסים לחברות בעלי-המלאכה, אף היו ממנים דיינים, שיוורו להם תורה וידונו בסכסוכים שביניהם. לעתים קרובות נזקק הקהל לעניינים של שרות בבית ובחנות, שכרם של המשרתים, בעלי-החשבונות וכו'.

מכלל סמכותו של הקהל היא גם ההשגחה על התנהגותם המוסרית של בני העדה. הקהל משיג לבל יהיו שטופים במשחקי מזל, בקלפים או קוביות, ותקנות קראקא משנת 1595 (745) אומרות בפירוש: "הן בעלי-בתים, הן בחורים, הן נערים, הן תושבים והן אורחים, כולם אסורים לשחק ברחוב, הן בקראקא, הן בקאומיר, הן בשטראדום, הן בכל חלקי העיר, ומכל שכן לא בבתי-מרוח". בפרט אסור הדבר על העניים הדלים בהקדש. "נשים לא ישחקו כלל, בלי ערמה ומרמה. אפילו דרך צחק ובדיחותא. אם לא בחול-המועד של פסח וסוכות ובחנוכה". אשה שעברה על כך, מחויבים הראשים וטובים להושיבה בתפיסה. "מאחר יציאת בית-הכנסת שחרית עד אחר יציאת בית-הכנסת של ערבית", ולהכריז עליה בכל בתי-הכנסות שהיא עבריינית. יולדת, מותר לשחק אצלה, אולם רק בנות חצרה ושארות-בשרה הקרובות ביותר. אשה, שאין לה בקהילה שלוש קרובות כגיל, רשאית להזמין למשחק שלוש נשים אולם רק הגרות באותו בית*.

בשקדו על שלימות החיים היהודים, נלחם הקהל גם במותרות. תקנות קראקא קובעות, בסעיף מיוחד, מה מספר האורחים, שמותר להזמין לברית-מילה, לחתונה וכו', ואוסרות, דוגמת קהילות אשכנז, את המותרות בלבוש.

26. צדקה, עזרה רפואית

אחד התפקידים העיקריים של הקהל היה מעשה הצדקה, שכלל את הטיפול בעניי המקום ובעוברי-אורח, תמיכה בבעלי-בתים שנידו מנכסיהם, השגחה על הנוער הלומד, הכנסת כלה, עזרה רפואית ואישפוז. כל-אימת שיהודי זר בא לעיר (לקראקא) היה פונה אל שני שמשים מיוחדים לכך והללו היו מוליכים אותו לבעל-בית זה או אחר לסירוגין. בפוזנא היו מוליכים את האורח לגבאי הצדקה והלה היה מועיד לו מקום לינה, לשלושה ימים, אצל אחד מבעלי-הבתים, על-פי תור. מי שלא קיבל את האורח, שילם זהוב אדום לצדקה ונענש גם ענשים אחרים. ר' נתן האנובר מרחיב ב"יון מצולה" את הדיבור על כך, כיצד היו מטפלים בעוברי-אורח בקהילות פולין וזה לשונו: "היה אין שיעור לגמילות חסדים שבמדינת פולין, בראש—בהכנסת אורחים. אם בא חכם או דרשן אחד אורח, אף בקהילות שהיו פתקין** בשביל האורחים, לא היה צריך תלמיד-חכם לבזות

* היו שומרים על היולדת כל הלילה ולפיכך הורשו הנשים לשחק בחדרה. נשים עשירות, שחיפשו שעת-כושר למשחקי מזל, היו נהנות מכך והולכות כל ערב לשחק בבית יולדת אחרת.
** מתקאות לבעלי-בתים שיארחו את מקבליהן.

כבודו לקבל פתק, רק הלך אל איזה פרנס מקהילה להתארח, באשר ייטב בעיניו, ובא שמש הקהל ולקח הקיבוץ * מאתו ותראה הקיבוץ אל הגבאי או אל פרנס החודש, אשר יהיה בימים ההם, ונתנו לו [לאורח] מתנה, כפי ראות עיניהם, ושולחין לו עם השמש דרך כבוד, והתארח אצל בעל-הבית אחד כמה ימים שירצה. וכן שאר האורחים שקיבלו פתקין, היו נותנין לו פתק אחד והתארח אצל בעל-הבית אחד אשר עלה בגורלו, כמה ימים שירצה האורח, ולכל הפחות היה פתק אחד ג' ימים. ונתנו לו אכילה ושתייה ערב ובוקר וצהרים. ואם היו רוצים לילך לדרכם, היו נותנים להם צידה לדרך ושולחין אותם על סוס ועגלה מן קהילה לקהילה. ואם באו, מארץ מרחקים או ממקומות אחרים, בחורים או נערים, או בעלי-בתים, או בתולות, היו מלבישים אותם מיד. ומי שרוצה לעשות מלאכה היו נותנין לבעל-מלאכה, ומי שרוצה לשרת היו נותנין אל הבית לשרת, ומי שרוצה ללמוד היו שוכרים מלמד שילמד אצלו.

הכנסת כלה היא מדאגותיו של כל קהל וקהל. בשנת 1627 התקינו בקראקא, שגבאיות מיוחדות תאסופנה להכנסת כלות עניות ותמסורנה את המעות לפרנס החודש, אסור לאסוף לצורך זה באורח פרטי. בשנת 1633 נתבררו שני בעלי-בתים, שסיכבו מבית לבית כל יום ד' ויגבו לצורך כלות עניות.

הוצאה יתירה היה הסיוע לצרכי יום-טוב. ערב פסח בא הקהל לכלל הסכם עם הקמחנים, שיתנו קמחא דפסחא בזול, לצרכי צדקה. גם בערבי מועדים אחרים נותנים לעניים מעות וצרכי-אוכל-נפש.

הצפיפות והזהמה בגיטו גורמות מחלות שונות ונוסף לכך פורצות מזמן לזמן כל מיני מגפות. "העיפוש" הוא אורח מצוי בקהילות פולין; מגיטאות קראקא ופוזנא כמעט שאינו סר לחלוטין. כדי למנוע התפשטות המגפה, מתקן הקהל (קראקא), שבעל הבית מחויב להודיע מיד על כל חשש מחלה מידבקת לפרנס החודש, והפרנס עם שאר הראשים והטובים יתעצו ויסדרו לו ולכל אשר בבית כדת מה לעשות. כל דיירי הבית מחויבים לעשות כמצות הפרנס ואסור להם לעזוב, בלא רשות, את הבית או את העיר, או לשלוח בני-ביתם לכפר הסמוך.

ענין של דאגה לקהל היה ההקדש, שהוא מצין בית-חולים ומקלט למחוסרי-בית, בעלי-מום ונכים; גרים בו גם עניים המטפלים בחולים והם קרויים "אנשי-ההקדש". כל-אימת שפרצה מגפה הוציא הקהל "תיקונים" חדשים בענין שכרם של אנשי-ההקדש, המטפלים בחולים הנגועים, ושל השמשים המטפלים בקבורתם. "באם ח"ו יהיה איזה עיפוש ב"מ" ויצאו הגבאים יצאו על אחד או אחת לילך לאותו הבית, אזי קודם כל דבר יתן בעל הבית של אותו חולה ב"מ ל' זהו לאותו וורטיר***, גם מזונות כל זמן שיהיה סגור בבית. — ואם ח"ו יהיה נפטר, יתן בעד קבורתו שני זהו".

הטיפול בחולי ישראל בכלל ובחולי ההקדש בפרט היה בידי רופאים יהודים. בכל גיטו היו רופאים אחדים. מחויבים היו לבקר את החולים בהקדש וכן חולים עניים בביתם, ותמורת שירותם קיבלו מאת הקהל שכר קבוע ופסטר, גמור או חלקי, ממסים. בפוזנא היו משביעים את הרופאים, שיבקרו בהקדש לפחות שלוש פעמים בשבוע, ואת החולים העניים בביתם לכשייקראו לכך. אם לא יקבלו תשלום מאת החולים, עליהם לפנות לקופת הצדקה. ההסכמים עם הרופאים נעשו בדרך כלל לשלוש שנים. ההסכם הראשון, מן הידועים לנו, הוא משנת 1631. הרופא הפוזנאי ד"ר יצחק בכרך מתחייב בו לספל בחולים העניים, ואם יצא את העיר ימלא את מקומו חותנו וחברו-למקצוע ד"ר יהודה די לימא. עליו לרפא את העניים חנם ואת שכר טרחתו הוא מקבל מאת הקהל 150 זהו לשנה. אחרי מותו של בכרך, עוברת משרת רופא-הקהל בפוזנא לגיסו ד"ר משה די לימא. אכן הסכמים אלה ערכם מפוקפק מאוד והם תלויים בחפץ-נפשו של הרופא למלא את חובתו באמונה. חולי ההקדש מתאוננים תמיד על אדישותם של האדונים הרופאים ועל הזנחת ההקדש שבועות תמימים. העובדה שהקהל ראה להשביע את הרופא מעידה כשלעצמה, כי הרגשת-החובה של האנשים האלה אמנם לא היתה גדולה מדי. רק יהודים עשירים נעזרו ברופא מוסמך, העניים הוצרכו להסתפק בכירורגים וב"לביקדש" ועמהם עושה הקהל הסכמים ומוסר לידם את ההשגחה הרפואית על עניי השכונה. הסכם כזה עושים גבאי הצדקה בקראקא, בשנת 1641, עם הבלבקר סנדר. עליו לרפא חולים עניים, מקומיים וגם אורחים, כל המוטל על הצדקה, — כל מיני מכות ב"מ, פצעים וחבורות, שבר יד ורגל, מכה גדולה או קטנה; חוץ מצרעת ב"מ [ש]אינו מחויב לרפאות הוא בעצמו". גם הותנה באם שיוזמן לו

* כתב הרשאה (או המלצה) לקבץ כסף. ** בר מנן, לא עלינו. *** מטפל. המערכת

איזו מכה גדולה, מחויב לצרף אליו רופא גוי, שהוא מומחה, להתייעץ עמו בדבר הרפואה. השכירות של סנדר היא שבעים וחמשה זהו' לשנה, והיא משתלמת בארבעה שיעורים: כל רבע שנה רבע השכר.

בין ה"בלביררש" ואנשי ההקדש פורצים סכסוכים ומדנים, הבאים אף הם לפני ראשי הקהל. בשנת 1660 פסק הקהל בקראקא, שאסור לבלביררש לטפל בחולים בבתיים, הואיל וזה עסקם של אנשי ההקדש. "אם יצטרך איזה חולה, שיהא מוטל על ערש דוי בי"מ, לאיזה קרוסטר (חוקן), אזי אסור באיסור גמור על שום בלבירר או שום אדם וולתו לעשותה, כי-אם דוקא ע"י ההקדש-מאן". אכן, "אף אותו ההקדש-מאן אינו רשאי לעשות הקרוסטר, כי-אם על-פי שאלת ועצת הרופא המומחה האלוף המרומם כמהר"ר דוד יצ"ו, הוא ד"ר דוד מן-פוןק, שהיה אז רופא-הקהל.

הקהילה העסיקה גם חובשים, מיילדת בשביל יולדות עניות, ושרות רפואי נמוך יותר. יהודים רוקחים אנו מוצאים בגיטו אך לעתים רחוקות. בית-המרקחת היחיד בקוזמיר היה מאות בשנים בידי בני משפחת קאליהורי. הראשון שבהם היה דוד, נכד שלמה קאליהורי, ומותר היה לו ליתן רפואות ליהודים בלבד. הקהל היה משלם לו סכום כולל בעד הספקת רפואות לחולים עניים, אך היות ותושבים שונים ניצלו את קופת הצדקה, הוסכם שכל "פתקא וריצעפט", יהא "חתום תחתיו פרנס החודש מהגבאים יצ"ו", ובלי חתימתו אין להם תוקף.

מעשה הרוקח נחשב בזמן ההוא מלאכה כשאר מלאכות, היו מקבלים נערים ללימוד ופוטרים אותם. בזמן לימודיו היה הנער מקבל מוונות והספקה מבעליו וכן שכירות כל חצי שנה, שבעה זהו' וחצי (קראקא 1645). הנער הוצרך לקבל על עצמו, שאחר גמר לימודיו—משך שנה וחצי בערך—יהא אסור עליו, "חתיכא דאיסורא איסור עולם, להתעסק שום עסק בעולם בענין אפטיקריא" בקוזמיר, בקנס חמש מאות אדומים בעד היזקות.

בני קאליהורי עוסקים גם "במלאכה אפטיקריא הנקרא אלחמיסט". כדי ללמוד מלאכה זו שוכרים הם בחור מסיקנצי שבאיטליה, המתחייב ללמדם את המלאכה "ולא להעלים שום העלמה בעולם", בעוד הוא ממלא חובתו כשאר הפועלים, "לעשות שרותו באמונה"—ולילך לכל המקומות והירידים, בלי שום התרשלות והתעצלות כללי.

נגד התעסקותם הרפואית של היהודים וכן נגד הרוקחים היהודים יוצאים הרופאים הנוצרים ורָאָה לדבר—כמה קונטרסים אנטי-יהודיים (ע"י לעיל עמ' 41). חברות-הכירורגים הנוצריות קמות על הכירורגים והחובשים היהודים ומגבילות אותם הגבל והוסף. במשך הזמן הוגבל מספר הכירורגים היהודים בכל עיר ועיר, בלבוב לא עלה מספרם, במאה הי"ח, על שלושה, בערים אחרות היו שנים-שנים, או גם אחד בלבד.

27. משק הכספים של הקהילה

הקהל, על פקידיו, שמשיו, שומרי-היום ושומרי-הלילה, היה חטיבה אדמיניסטרטיבית לעצמה, וחטיבה לעצמה היו הרבנים, הדיינים, המלמדים, השוחטים, המנקרים וכו'.

מרבית הפקידים הללו התפרנסו מטכסאות, שנשתלמו על-ידי הנזקקים, אף-על-פי-כן היו הוצאות הקהילה גדולות מאוד. נוסף לכך פָרְעָה הקהילה, בסכומים כוללים, את כל המסים, הן מסים של ישראל והן מסים של המדינה, שילמה משכורות לפקידים המדינה, בעלי המרות על היהודים, נתנה כל מיני דורות, ולכל אלה היה צורך במוצא לכסף, הוצאות הקהילה והכנסותיה, כלומר תקציב הקהילה, הם ענין מורכב מאוד ולא תמיד עשוי התקציב להיות בראיון; לעתים קרובות אנוסה הקהילה ליטול הלואות ולשלם ריבית קצוצה.

הוצאות הקהילה לעצמה

(1) שכר הפקידים היהודים.

(2) תשלומים לפקידים המדינה. הווייודא, סגן-הווייודא, הכותב, האינסטיגאטור (התובע) מקבלים מאת הקהילה היהודית מתנות בשוה-כסף, המתחלפות, בחצי המאה הי"ז, בתשלומי ממון קבועים. מכאן ולהבא מקבל שופט-היהודים משכורת שנתית בשיעור 1,500 זהו' ותכלין פעמיים לשנה, "כנהוג מימי קדם". הכותב מקבל 400 זהו' לשנה, התובע—זהב אחד

מכל שבועה של יהודי. במאה הי"ח נוטל הווייודא של קראקא 7000 זהו' לשנה, הווייודא של לבוב—4000 זהו', סגן-הווייודא—1000 זהו'. הסטארוסטא של קראקא נוטל, בשנת 1660, 1,600 זהו' לשנה, הסטארוסטא של לבוב—את מנת-המלך מימיה-הבינים. הנציב של קראקא מקבל מאת היהודים, לחג הפסחא ולשאר הגאות, תכלין בשווי 80 זהו'. נוסף לכך היו יהודי קראקא מחויבים לכלכל את החיות, כגון אריות ולבאים, שהוחזקו בארמון. אחר שנתבטל הביבר הקראקאי הוסיפה הקהילה לשלם 240 זהו' תמורת המזונות.

(3) הכמרים ובתי-הספר. היהודים נתנו תשלומים ושלמונים (קוובאלט) לבתי-ספר בערים שונות; מוסדרים לחלוטין התשלומים לאקאדמיה של קראקא, וכן לבתי-ספר קתיראליים שונים בלבוב, פוזנא וילנא ועוד. נוסף לכך נתנו היהודים לוויקאריוסים (עוזרי-הכמרים) העירוניים, בשביל אנשי-השרת הקאטוליים, דורות לראש-השנה שלהם, וכן שילמו טכסא לכמרים מבתיים שהיו שייכים לשעבר לנוצרים. משנשתקעו הישועים בלבוב ונתמעטו הכנסותיהם של בתי-הספר הקתיראליים, נאותו היהודים להגדיל את תרומתם לבתי-הספר הללו, "למען השכנות הטובה וכדי לקנות את לב הכמרים".

(4) לעיר (לעיריה) שילם קהל לבוב:

(א) בעד זכות המסחר סכומים, שגדלו והלכו לאחר כל הסכם והסכם. במאה ה"ז—50 זהו' לשנה, בשנת 1629—200 זהו', בשנת 1637—1000 זהו', בשנת 1654—1450 זהו' וכו'. כמו כן שילמה הקהילה לתברות שונות של בעלי-מלאכה בעד ההיתר לעסוק במלאכה. בשנת 1642 משלמת קהילת לבוב, בשם הפרוונים היהודים, 300 זהו' לחברת הפרוונים הנוצרית; בשנת 1629, בשם המנגנים היהודים, 10 זהו' לחברת המנגנים הנוצרית ו-20 זהו' למועצת העיר. תשלומים אלה גבוהים הם ביחוד בפוזנא ובערים אחרות של פולין-גדול, אשר בהן אין חברות בעלי-המלאכה הנוצריות נוטות להשלים עם קיומו של ארגון בעלי-מלאכה יהודים.

(ב) מקס מיין כשר, אשר היהודים מביאים העיקר.

(ג) לצרכי המשטרה העירונית ומשמר הסוללות, לבדק חומות העיר, לניקוי התעלות, החריצים וכו'.

(ד) חלק מדמי הפדיונות השונים שנתנו העיריות, ביחוד בחבלי הספר.

הוצאות למסים של ישראל ולמסים כלליים

1. מסים יהודיים רגילים:

(א) סטאצ'ינה. למימים קדומים נתנו היהודים כסף ושוה-כסף להחזקת חצר המלך והמטבח המלכותי. במשך הזמן הוחלפו כל ההתחייבויות האלה בתשלום ממון, שנקרא Stacyjne Królewskie. מכאן ולהבא משלמתו כל קהילה למלך עצמו או לאנשים אחרים, לפי הוראותיו. היאג'ללונים חילקו, בזמן קצר, הכנסה זו, או הרהינו אותה, ולקופת המלך לא נשתתף ממנה ולא כלום.

(ב) "ש"ס" יהודי, מס-נכסים עירוני מיוחד ליהודים. בקראקא נקרא המס הזה Szpilkowe, כנראה לפי Nadelgeld בגרמנית, והוא שולם למלכה. לפי הקונסטיטוציה משנת 1628, עלה ה"ש"ס" הזה ל"ח זהו' וייב גדו' לתלוקה.

(ג) מס-הגולגולת. המס היסודי שפרעו היהודים היה מס-הגולגולת, שהונהג בשנת 1549. שיעורו זהוב לאיש, והוא פוטר את היהודים משאר מסים שהיו משלמים עד כה. ברם, מעולם לא היה ברור, אם המס הזה הוא למשפחה או לנפש, וכן לא בוטל, אף לאחר שהונהג מס-הגולגולת, המסים הקודמים.

לכתחילה שילמה כל קהילה לעצמה, אחר-כך כל ארץ וארץ באמצעות הקהילה הראשית, ולמימים, משנוסד ועד ד' הארצות, הוסכם בין שר-האוצר ובין הועד על תשלום סכום כולל, והיהודים עצמם חילקוהו בין הארצות והקהילות. בשנת 1581 עלה הסכום הכולל של המס בפולין 15,000 זהו', בשנת 1589—20,000, בשנת 1590 משלמת פולין 20,000 זהו' וליטא—6000 זהו', בשנת 1620 משלמת פולין 70,000 זהו', ובשנת 1717 עלה המס לשיעור הגבוה ביותר—220,000 זהו'. מס-הגולגולת נועד לצבא ולפיכך נקרא גם "לחם חורף". שר-האוצר היה מקבל מפרנס ד' הארצות את חלוקת המס, שנערכה בהתוועדות הארצות והיה שולח "אסיגנאציות" (פקודות-תשלום) לקהילות השונות. אסיגנאציות אלו היו נמסרות למפקדי גדודים, אשר להם נועדו הסכומים, והם שגבו אותן, בעזרת קצינים וחילים.

2. מסים יהודיים בלתי-רגילים:

- (א) דמי הכתרה. בעת הכתרת כל מלך ומלך נתנו היהודים נתינה מיוחדת.
- (ב) לפרעון חובות המדינה. ולאדיסלאב הרביעי מצוה, בשנת 1643, על קהל קראקא לבוא בדברים עם קהילות לבוב, פוזנא ולובלין ולשלם ביחד 60,000 זהב לפרעון חובות המדינה.
- (ג) לצרכי מלחמה.
- (ד) לדורות (subsidia charitativa) בשביל השולטן והחאנים.
- (ה) לכל מיני פדיונות.
3. מסים כלליים:

- (א) "ש"ס עירוני. אף כי היהודים היו מחויבים לשלם "ש"ס מיוחד, שפטרם ממילא מ"שוסים" אחרים, הרי הם נאלצים, כבר בעשור השני של המאה הי"ז, לשלם מס-נכסים גם עם שאר תושבי העיר. בלבוב מחויבים היהודים, כעירוניים, לשלם מס מקרקעות, בתי-עלמין, אספקת-המים, וכן חוקש מכל מסי החירום, שמטילים על העיר.
- (ב) מסי תצרוכת. מלבד מסיהם הם (עיין להלן), משלמים היהודים מסים מצרכי-אוכל יחד עם שאר תושבי המקום (כגון מס המשקאות הקרוי ששופובי). לעתים מתפשר הקהל עם חוכר המס, או גובו, על סילוקו בסכום כולל; הקהל משלם את הסכום ולאחר מכן הוא עצמו גובה את המס מבני הקהילה.
- (ג) היהודים משלמים עם שאר כל החושבים: מכסים, דמי-גשר, דמי-דרכים, טכסאות מבתי-המשקל העירוניים, ומכסי-גבולות.

הכנסות הקהל

- (א) המסים הישירים של המדינה ושל ישראל, כל ה"שוסים", מס-הגולגולת וכו' נגבו על-ידי הקהל, בעזרת גובה אחד או כמה גובים, לפי הערכה שעשו שמאים. "וכשיאמרו לאחד שיתן ואינו נותן, תוך ג' ימים, יכריזו עליו סרפנות. ואם אינו נותן, תוך ג' ימים אחר ההכרזה, מחויב השמש באותו בית-הכנסת, באיבוד אומנות שלו, להכריז החרם, והאיש מוכרח לילך מיד מבית-הכנסת כמוחרם. והשמש לא יניח לחזן להתפלל עד שיצא מבית-הכנסת. ואם הוא מסרב לצאת, יקחו אותו לתפיסה. ואם יישאר שלושה ימים בחרם ועדיין אינו נותן, אזי יקחו אותו לתפיסה עד שיתן המס המגיע ממנו עם ההוצאות. על השמשים להעתיק ולהחזיק אצלם את תקנת גובי המסים, כדי להראותה בעת הגבייה.
- (ב) מסי תצרוכת (צרכי-אוכל). משלא הספיקו המסים הישירים, הטילו מסי עקיפין, כדי למלא את החסר. כבר במאה ה"טז הוטלו מסים על כמה צרכי-אוכל-נפש, כגון בשר, חלב, יין, דבש וכו'. הקהל נהג להחכיר את המסים האלה והחוכרים היו גובים את הטכסאות. כל זמן שמעמדו הכספי של הקהל היה כתיקונו, היו תשלומים אלה נמוכים למדי; עם התרבות צרכי הקהל, ביחוד במחצית השניה של המאה הי"ז, גדלים והולכים תשלומים אלה עד לאין שיעור.
- מסי-העקיפין נתקראו "קרופקא" (קרופקא של בשר, של חלב, של משא ומתן, מלאכה וכו'); המסים הישירים נקראו "סכום".

- (ג) חזקה. מקור שלישי להכנסות הקהל היא החזקה, או הזכות להיות בעל בית, לעסוק במסחר ובמלאכה, בחכירה וכו'. החזקה דומה לזכיון דהאידנא, במובנו הרחב, והקהל לקח לעתים דמי חזקה גבוהים מאוד. מטרת החזקה היתה גם מניעת התחרות מזיקה ובלתי-הוגנת. מושג החזקה חל גם על זכות הישיבה במקום; מי שלא היתה לו חזקה או הפסידה, אנוס היה לעזוב את השכונה היהודית בלא טענות ומענות. זר שביקש להשתקע בעיר היה מחויב לשלם לקופת הקהל דמי חזקה. היו שוללים את זכות החזקה על מעשה פשע ועבירה דתית.
- (ד) גם הטכסאות מחתונות, קבורות, נדוניות, מתן הקארים "חבר" ו"מורנו" וכו' שימשו מקור הכנסה לקהל.

28. חֲבֵרוֹת: מִלֵּאכָה וְחֲבֵרוֹת בְּעִלְי־מִלֵּאכָה

במסגרת הקהילה נתקיימו גם ארגונים לא־גדולים, שנסדו, בדומה לארגונים המצויים אצל הנוצרים, לשם מטרות מסוימות: דתיות, הומאניטאריות וכלכליות (חברות בעל־המלאכה).

"בראש—כותב נתן האנובר—היו חברה, שמשכימין לפני עלות השחר, "לשומרים לבוקר", להתפלל ולקונן על חורבן הבית, וכעלות השחר היו משכימין בני החברה של תהילים ואמרו תהילים כמו שעה אחת לפני התפילה וסיימו תהילים בכל שבוע. — ככל בתי־כנסיות היו כמה כיתות של חכמים, שהיו מלמדים לאחרים בבית־הכנסת מיד אחר התפילה ערב ובוקר. מלבד החברות האלה, בעלות מטרה דתית מובהקת, היו אחרות, בעלות מטרות הומאניטאריות, כגון חברת גמילות חסדים, במובן הרחב של המלה, חברת תלמוד תורה, חברה קדישא ועוד.

תקנות החברה לתלמוד תורה בקראקא ידועות לנו כבר מהמאה ה־15 (משנת 1551). כמ־כֶּן ידועות לנו החברה קדישא בקראקא (וארשא), תקנות החברה קדישא באוסטרא ועוד. החברה האחרונה נוסדה, לשם גמילות חסדים לחיים ולמתים, היא משלמת קצבות לרבנים ולמלמדים, מגידים וסתם תלמידי־חכמים, תומכת בעניים, שולחת את חברה לטפל בחולים, נותנת תכריכים ושאר כל הצטרפויות לעניים שמתו בבית־ההקדש, מקבצת מעות לפדיון שבויים, מפקחת על קברי הקדושים, שולחת מתנות (דגים, תבלין) לפקיד המבצר, לכמרים וכו'. החברה קדישא אינה עוסקת בעסקי קבורה בלבד, אלא תומכת דרך קבע בחבריה, מטפלת בהם בחלקם ומסייעת, אחר מותם, לאלמנות וליתומים.

הכנסות החברות באות מדמי־חבר, תשלומים בעד שירותים, וכן מנדבות שאוספים בעת שמחות פרטיות וציבוריות. החברה לתלמוד תורה בקראקא הכנסותיה הן: א) נדבות בכל בתי־הכנסת בעת קריאת התורה ביום ב' וביום ה' בשבוע; ב) נדבות בעת סעודות של ברית־מילה, נישואין וכדומה מאת המשפחה והקרואים; ג) עשירית ממה שגבאי הצדקה מוצאים בכל מתן בסתר בבתי־הכנסת.

החברות נתפתחו בדרך כלל מתוך ועדות־הקהל השונות וקיבלו את תפקידיהן, לפיכך נשאר משטרן של החברות דומה לשל הועדות הנ"ל.

בני החברות נתחלקו לחברים ממש וחברים נחות־דרגה. לראשונים היו כל הזכויות, האחרים שרתו את החברה, אך היו משוללים זכויות, הן אקטיוויות והן פאסיוויות. רק לאחר שלוש שנים של שירות יוצא החבר החדש "לחרות" ומקבל זכות אקטיוויות, ואחרי שנים נוספות—גם זכות פאסיוויות. כרגיל נתקבלו לחברה נערים, ואחר חתונתם כבר סיימו את ימי שירותם ונעשו חברים שני־זכויות. לחברים בעלי תואר "חבר" או "מורנו" קיזרו את תקופת השירות והקדימו לתת את הזכות האקטיוויות והפאסיוויות. היו גם נשים חברות, אולם בלא רשות של התמנות, שאין נוהג בנשים כאנשים לענין להיות פתקא (הפתקא שלה) בתוך גורל הקלפי, דלאו אורח ארצא. אכן היו בקהילות פולין גם חברות מיוחדות של נשים, אשר בהן יכלו להיות בעלות התמנות ומשרה.

ברירת הגבאים היתה נערכת בחול־המועד פסח או סוכות, בדרך דומה לשל ברירת הקהל.

בנקבלה לשאר החברות וכדוגמת חברות בעל־המלאכה הנוצריות, כמו חברות של בעל־מלאכה יהודים. תחילתן מגעת עד המאה ה־15 והן נוסדו בערים שונות, לשם הגנה על המלאכה היהודית מפני חברות בעל־המלאכה הנוצריות. האחרונות ראו את המלאכה קנינן הגמור ואסרו את ההתעסקות בה על כל מי שלא נמנה עמהן. לחברת בעל־המלאכה הנוצרית היה אופי כנסתי, היה לה בית־יראה קטן, פטרון, דגל, היהודי לא יכול אפוא להתחבר לחברה וממילא אסור היה לו לשלוח ידו במלאכה. אף־על־פי־כן היו בפולין, מימי קדם, יהודים בעל־מלאכה, מהגים ששתי מלאכות, הקצבות והחייטות, היו מחויבות הצורך הדתי (שחיטה, שעטנז). אכן מלבד חברות הקצבים והחייטים, נוסדו, במשך הזמן, בערים שונות, גם חברות אחרות.

כבר בשנת 1389 מתיר הארכידוכס ויטולד ליהודי הורודנא "לעשות בכל מלאכה". בקראקא מתעצמות, במאה ה־15,

החברות של בעלי-המלאכה הנוצרים בחבריהם-למקצוע היהודים, ובשנת 1485 מוותרים האחרונים, בתוקף ההסכם הידוע עם העירונים, על זכות המסחר והמלאכה. בראשית המאה ה־15, מרבית המלך והסכים, להוציא איסורים על המסחר היהודי וכוחם יפה גם לגבי המלאכה. אולם יש גם יוצאים-מן-הכלל, כגון המלכה בלוגא, המתירה לחייטים ולפרוונים היהודים בלוגא למכור את תוצרתם בימי-השוק.

נוסף למלחמה הכללית של העיריות במלאכה היהודית, נלחמה בה כל חברה של בעלי-מלאכה לעצמה. כל תקנון, או "אגרת קלף", של חברה בעלי-מלאכה מוציא בפירוש את היהודים מן הכלל, אף אוסר לעבוד אצל יהודים. אולם איסורים אלה לא היה בכוחם לעשות פלה במלאכה היהודית. על-אף ההכבדות וההחרמות, הרי היא גדלה והולכת וחברות בעלי-המלאכה הנוצריות נסוגות בפניה צעד-צעד. חברות שונות עושות הסכמים עם בעלי-המלאכה היהודים ומתירות למספר יהודים לעסוק במלאכתם בתנאים מסוימים. בסוף המאה ה־15 נעשה בהורדנא הסכם, בין חברות החייטים, הפרוונים והכובענים לבין אותם בעלי-המלאכה היהודים, אשר לפיו הורשו היהודים, תמורת תשלום בשיעור ששה זהב ושתי ליטראות אבק-שריפה לשנה, לעבוד ולמכור את מעשה-ידיהם, אף להעסיק פועלים וחניכים נוצרים. כמדין נפטרים היהודים—תמורת תשלום—מלהעמיד נרות למזבח האגודה ומליטול חלק בלויות החברים הנוצרים. אולם לבעלי-המלאכה היהודים לא הספיק ההיתר של החברות הנוצריות וכדי להגן על זכויותיהם, הקימו חברות משלהם. כבר בראשית המאה ה־15 אנו רואים בערים הגדולות (פוזנא, קראקא, לבוב) חברות של חייטים, פרוונים, "בלביררש" (חובשים), ובמשך הזמן מתארגנות גם המלאכות האחרות, אף זכות להשיג לעצמן אבטוגמיה.

לכתחילה נלחם הקהל להגנת המלאכה. במשך הזמן משתחררים בעלי-המלאכה, במקצת או לחלוטין, משלטון הקהל ומתארגנים בחברות מיוחדות, אשר זיקתן לקהל היא כשל חברה בעלי-המלאכה הנוצרית אל מועצת העיר. יסוד הארגון הוא "אגרת הקלף", כלומר תקנון החברה, המאשר על-ידי הקהל, והמופץ כרגיל על-ידי חברות בעלי-המלאכה הנוצריות הנוגעות בדבר. "אגרות" כאלה נשתמרו במספר רב למדי, אחת הקדומות היא של חברה הפרוונים בקראקא, שנחאשרה על-ידי הקהל בשנת 1613. הרי תכנה בקיצור:

15. כל אחד מבני החבורה מחויב להטיל לקופת הצדקה של החברה סכום * אחד, בכל שבוע ושבוע, וגם מן הרווחים שיזמן לו השם יתברך בחסדו, מכל זהוב חלק ** אחד.

26. כל אחד מבני החבורה מחויב לילך, בכל שבוע ושבוע, עם השקש לגבות הספלים והחלקים הנזיל.

35. הממונים הם: חמשה אנשים גבאים, שלושה רואי-חשבונות, ושלושה דיינים.

45. על רואי-החשבונות להשגב עם הגבאים, מדי חודש בחדשו, מה שגבו, התיבה עם המעות מקומה בידי אחד הגבאים והמפתח לתיבה בידי גבאי אחר. אין רשאים לנגוע במעות עד שיהיו בסך הכל חמשים זהב ואז יפקחו, יחד עם כל בני החבורה, מה לעשות בהן.

55. בידי הדיינים מקל ורצועה והרמקא לשפוט את בני החבורה בין איש לרעהו.

65. המבוז את חברו או מכה אותו, הרשות נתונה לדיינים לקנסו, הן בממון, הן בעושים אחרים, הן בתפיסות, ולגלות קלונו ברבים בבית-הכנסת של החבורה.

75. לחבורה—שמשים משלה, וגם אחדים ממשרתי הקהל מקבלים ממנה שכר מסוים. לירידים שולחת החבורה שמש מיוחד.

85. ראשי החבורה מתבררים בחול-המועד סוכות. מקהילים את כל בני החבורה ובוררים מתוכם תשעה אנשים—הַצִּים סוחרים וחצים "לְפָרִי" (תגרים ורכלים). התשעה מבררים חמשה אנשים ואותם חמשה מבררים גבאים ורואי-חשבונות ודיינים.

95. אם אחד מבני החבורה רוצה, חוץ השנה, לחזור ולהוציא ראשו מן התקנות הנזיל, הרשות בידו, בתנאי שישלם את המגיע ממנו בעד השנה כולה.

אגרת זו של הפרוונים היא דוגמה למאותות; במשך הזמן נעשות האגרות נרחבות ומפורטות יותר. אגרת הקלף של חייטי פֶּרְמֶסְלָא מסוף המאה ה־15, או של חייטי לוצק משנת 1721, מכילות תקנות מפורטות על לימוד המלאכה, מספר הפועלים והחניכים וכו'.

האבטוגמיה הגדולה של חברות בעלי-המלאכה לא היתה רצויה לקהל ובכמה קהילות פורצות משום כך מריבות.

המערכת

* טפל = szelag. מטבע קטנה, תשעים טפלים כזהוב.

המערכת

** חלק = ternar. חצי טפל, מאה ושמונים חלקים כזהוב.

מריבות אלה סופן לא אחד היה; בפוזנא השתלט הקהל על החברות ונטל לעצמו את הזכות ליתן להן גבאים. לכל חברה רב משלה, המשמש מורה ודיין לבני החבורה. הרב של בעליהמלאכה קורא לפנייהם מדי שבת בשבת את פרשת השבוע, ובימות החול הוא דן בסכסוכים שבינם לבין עצמם ושבינם לבין הפועלים. אכן, הוצאת פסקי-הדין לפועל לא היתה מסורה לגבאי החברה, כי-אם לפרנס החודש והוא גם המפקח על קרנות החברה, על החוזים הנעשים בין בעלי-המלאכה לבין הפועלים והחניכים וכדומה. בקהילות הגדולות תפס הרב של בעליהמלאכה מקום ניכר, ופרקא באב"ד, הרב דחייטין בפרוד, היה, במאה הי"ח, נאמן בית ישראל דד' ארצות.

לחברת בעליהמלאכה הנוצרית היה כרגיל פטרון, דגל, בית-יראה משלה או מזבח בבית-הכנסיה, וכן היתה בעת-ובעונה אחת מין חברה לגמילות-חסדים. נוסף לכך מילאו החברות בערים שרות של משטרה, ובעת מלחמה היו מגינים על מגדלותיהם וצריחיהם. החברות היהודיות קיבלו מן הגויים כל אותם התפקידים, עסקו כמותם בגמילות-חסדים, קיימו בתי-תפילה לעצמם, ואף הגנת העיר היתה מוטלת עליהן לעתים. חברת הפרוונים היהודים ברייזא היתה, בתוקף ה"אגרת" שלה משנת 1689, בעלת דגל, רובים, כדורים ואבק-שריפה, לצרכי הגנת העיר; חובה דומה היתה גם לחברות אחרות.

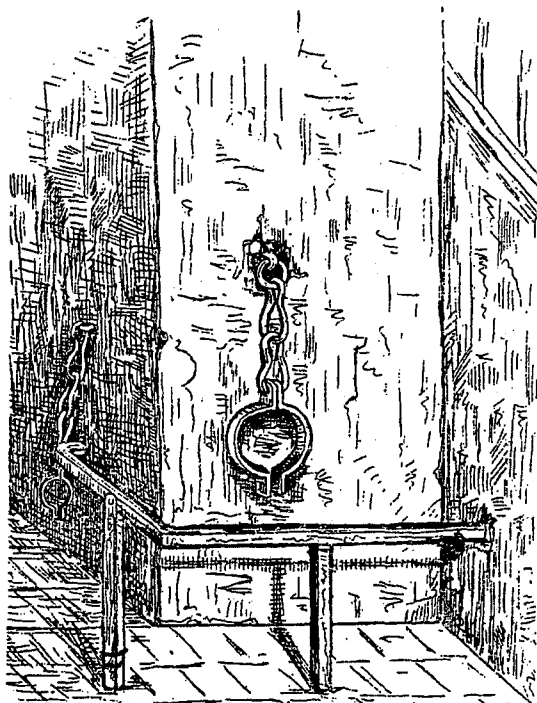
29. שפיטת היהודים

שפיטת היהודים בפולין נסמכת על אותם היסודות החוקיים, שהיו מונחים ביסודו של משטר הקהל. לכתחילה, בעוד הנסיך שליט יחיד, היה הוא בלבד שופט את היהודים, עבדי אוצרו; בהעדר הנסיך, מילא את מקומו הווייוודא. אולם הפרייווילגיה של קאזימר האיג'ללוני מגבילה את סמכות הווייוודא למשפטים שבין יהודי לנוצרי בלבד וכן למשפטים פליליים בין היהודים עצמם. משפטים אזרחיים בין היהודים לבין עצמם מקומם בבית-הדין של ישראל. ברוח היסודות האלה ועל-פי הנהגה שלאחר-כך, מתחלקת שפיטת היהודים לשלושה סוגים: א) משפטים בין יהודי ליהודי; ב) משפטים בין יהודי נתבע ונוצרי תובע; ג) משפטים בין יהודי תובע ונוצרי נתבע. משפטי א' הם בגדר סמכותו של בית-הדין היהודי; משפטי ב' — בגדר סמכותו של הווייוודא או פקידיו; משפטי ג' תלויים במיהותו של הנתבע: אציל — תובעו היהודי לבית-המשפט של המבצר, עירון — לבית-המשפט העירוני, כומר — לבית-המשפט ההגמוני, אכר — לפני אדון הכפר.

א) משפטים בין יהודי ליהודי

בית-הדין של ישראל מורכב מכמה דיינים ובראשם הרב. בקהילות גדולות מצויות כמה כיתות של דיינים (כרגיל שלוש) ובכל כת לפחות שלושה דיינים. בראש הכת השלישית (הגבוהה) יושב הרב. הכת הראשונה, התחתית, שופטת (בקראקא) בכל יום תביעות של ממון משה פרוטה עד עשרה זהו, כמו כן עסקי הסגת גבול, זלזולים, קטטות בין תגרניות, עסקי-מלוה ועירים וכדומה. הכת השנייה, הבינונית, דנה כל יום תביעות של ממון מעשרה זהו ועד מאה זהו, וכן עסקי זלזולים המובאים לפנייה. הכת השלישית, הגבוהה, דנה שתיים או שלוש פעמים בשבוע, לפי הצורך, תביעות ממון ממאה זהו ומעלה, ונוסף לכך עבירות דתיות ומוסריות (חילול השם, פריעת מוסר); בפוזנא — אף דיני נפשות על עבירות דתיות. בבית-הדין היהודי דנו על-פי דיני ישראל, הכלולים בתלמוד ובספרות הרבנית. מקרים שדינם לא היה מחזור הובאו לפני גדולי הרבנים שבדור ואלה חיוו דעתם; מחוות-דעת אלו נצטרפו ספרי השאלות-ותשובות, שלאחר-מכן היו מסתייעים בהם במקרים מקבילים. הראיות הן שבועה ועדות. בית-הדין קובע מי חייב שבועה ומה טיבה. על דבר מועט (שני זהו ופחות מכך) מספיקה שבועה בפתח בית-הכנסת, במקרים אחרים פותחים את ארון-הקודש ליתר תוקף. את הפסק היו מוציאים לפועל בכל חומר הדין. פסקו לעבריינים: קנסות, תפיסה (על פשיטת-רגל, עבירות משטרתיות), ענשי גוף, עמידה ב"קונא", הפקעת נכסים וכו'. בית-הדין הורה לפעמים גם דרכי תשובה, מהן קשות מאוד. תשובה קלה נחשבה הימנעות מאכילת בשר ושתיית יי"ש משך שנה שלימה, החלפת לבנים רק אחת לחודש וכדומה. מהרים מלובלין הורה לבר-אוריין שנכשל באשת איש בשכרותו דרכי תשובה אלה: "בראש יודה על פשעיו ברבים בג' קהלות, דהיינו שיעמוד

* מין קולר ושרשרת מחוברים לקיר בית-הכנסת, ליד הכניסה, שבהם היו מרתקים את העברייני בצוארו ובידיו, לחרפתו ולקלוגו. הקונא היתה מצויה ברוב בתי-הכנסיות שבפולין וליטא, כשם שהיתה מצויה בבתי-יירה אקאוליים ובאחוות אצילים.

מראה הקונא בפרוודור בית-הכנסת בלבוב

מקום הדין היה ליד בית-הכנסת או במבוא הבית; בקהילות גדולות היו חדר-דין מיוחדים, אשר בהם התנוססו פסוקים מתאימים, כמות שאנו רואים עדיין בפנינו. בקרבת חדר-הדין היתה התפיסה, הקלה והקשה. הראשונה קברה אל חדר-הדין, השניה מקומה במרתף או במגדל. עד היום קיימים מגדלי הכלא ברישא, לוצק וכו'. נוסף לכך היתה בפרוודור בית-הכנסת, "קונא", אשר בה היו קושרים את העברין לשתי-עשרה שעות, למען יראוהו היוצאים והנכנסים בקלוננו. קונא כזאת נמצאת עדיין בפרוודור בית-הכנסת בפרבר של לבוב וכן בבית-הכנסת בוילנא.

עם התפתחותן של קהילות ישראל, נתהוו, בקרבת הערים הגדולות, ישובים קטנים, שהיו תלויים בקהילה המרכזית. בתחילה היו בני הישובים מתדיינים לפני הרב של הקהילה הראשית, אך במשך הזמן, כשגדל מספרם, מינו רבנים לעצמם והיו נידונים לפניהם. בית-הדין של הקהילה הראשית, היה משמש מכאן ואילך "בית-דין-הגדול" ולפניו היו מערערים על פסקיהם של רבני הישובים.

סוג אחר של בית-דין היו דייני הירידים; הקהילות היו שולחות, כרגיל, לירידים הסמוכים את רבניהם ואת דייניהם, לעתים כיתות שלמות. פוזנא היתה שולחת דיינים לכל הירידים שבפולין-גדול, וכן לטורן ולדאנציק; אף בירידים הגדולים שבבוקסלא משמשות כיתות של דיינים מפולין.

בירידים הגדולים שבלובלין ובג'טסלאב קיימים בת-דין מיוחדים, המורכבים — במאה ה'ט"ז — שבעה דיינים. בפקודה משנת 1540, קובע זיגמונט הראשון את הרכבו של בית-דין זה לסוחרים היהודים: דיינים, שנים-שנים מקראקא, פוזנא ולבוב, והרב מלובלין אב בית-הדין. כשנוסד, בשנת 1580 בלובלין, ועד הארצות, נשאר על-ידו אותו בית-דין, בתורת בית-דין ד' ארצות.

(ב) נוצרי תובע, יהודי נתבע

למשפטים מסוג זה נתייחד בית-דינו של הווייודא עצמו, השולח, למן המאה ה'ט"ו, ממקרה למקרה או דרך-קבע, ממלא-מקום. אותו ממלא-מקום נקרא Judex Judaeorum (שופט היהודים) ושופטים כאלה אנו מכירים בקראקא כבר בשנת 1412, בלבוב — בשנת 1440, לווייודא ממלא-מקום קבוע לעניינים אדמיניסטרטיביים — סגנו, במשך הזמן מתמזגים שני התפקידים ובערים רבות, כגון בלבוב,

התפיסה של קהלה בלבוב

בפרמסלא, בפונא, משמש סגן-הווייודא בקביעות שופט היהודים. אולם אף הסגן לא תמיד הוא פנוי לענינים קלי-ערך וגם את מקומו ממלא, במשפטים קטנים, פקיד המתמנה לכך על-ידי הווייודא. מינוי שופט היהודים היה בעצה עם הקהל. נוסף לכך נמנה עם בית-המשפט—הכותב. פקיד זה הוא נוצרי, ממונה על-ידי הווייודא או סגנו, בעצה עם היהודים. במשרה זו משמשים כרגיל אצילים עניים, משוללי קרקע.

חלק בלתי-נפרד של בית-המשפט הזה הם המנהיגים היהודים, היושבים בדין עם השופט. בתחילה היו מתמנים על-ידי הווייודא, על-פי הצעת הקהל, ואחר שהקהילה השיגה אבטונומיה, בחרה אותם היא עצמה. השופט אינו רשאי לשפוט ולגמור את הדין, מבלי לשמוע תחילה את דעתם של המנהיגים האלה, ואם לא יעשה כן, פסק-דינו בטל. בראשונה שמרו היהודים על זכות זו כבבת-עיןם והשתדלו לאשרה בכל הקיומים שלהם. אולם במשך הזמן החלו מזולזלים בכך, מזניחים את הישיבה בדין, וסגן-הווייודא היה גומר את הדין כשהוא לעצמו, או בנוכחות אחד מן המנהיגים בלבד. במאה הי"ז מתווסף לבית-המשפט האינסטיגאטור (התובע), אשר חובותיו הן כשל חובות האינסטיגאטור בבית-המשפט הפולנים. מלבדו נוטל השמש חלק במשפט. כל הפקידים האלה, פרט למנהיגים, מקבלים משכורת שנתית מאת הקהילה היהודית וכן טכסאות מסוימות: דמי פסק, דמי העתקה וכדו'.

אף כי התקיים בית-המשפט הנ"ל, נשאר הווייודא גם להבא השופט של היהודים והוא דן בחינת אינסטאנציה עליונה במשפטים שהוא עצמו בורר לו. הווייודא גורקא (פונא 1590) ייחד לעצמו: (א) משפטי רצה, (ב) משפטים שהשופט לא נשתווה בהם עם המנהיגים היהודים. באינסטאנציה שניה (בלבוב — בשלישית) דן הווייודא בערעורים על פסקי הדיינים או השופט. בלבוב מוותר הווייודא גולסקי (1604), תמורת תשלום קבוע, על זכותו לבקר את מעשי בית-הדין ומכאן ואילך אין ערעור על פסקי בית-הדין הזה.

המלך דן באינסטאנציה ראשונה: (א) יהודים שהופקעו מסמכותם של שאר בתי-הדין, המלכים העניקו זכות זו לבנקאים עשירים (אברהם מביהם, פראנטשק), לרבנים הראשיים, לרופאי החצר, לספקי החצר וכדומה. (ב) בתורת שליט ואדון, רשאי המלך להעביר לבית-דינו כל משפט שהחלו בו באיזה בית-דין שהוא. (ג) המלך הוא הפוסק במשפטי היהודים מחמת עלילות דם ולחם קדשם. ולאדיסלאב הרביעי קבע, בשנת 1633, שהיהודי הנאשם בכך, על העיריה לתפסו ולהסגירו לידי הסטארוסטא, ודינו ייחתך על-ידי "בית-דין" מורכב משופטי המבצר וקומיסאר מיוחד מטעם המלך. באינסטאנציה שלישית דן המלך בערעורים על פסקי-הדין של הווייודא. משפטים אלה נדונו בבתי-הדין "האקסוריים", אשר המלך עצמו יושב בראשם. נוסף לכך היו הערירות פונות ישר אל המלך במלחמתן ביהודים בעניני הרחבת הגיטו, זכות המסחר והמלאכה, בדק החומות וכו'.

כל ההירארכיה המשפטית הזאת ענינה אך ביהודים היושבים בערי המלך, ואילו היהודים שנתישבו על קרקעות פרטיים כפופים, משנת 1539, למרותו של בעל הקרקע, בלשון אחר למרות פאטרימוניאלית. מכאן ואילך בעל הקרקע, העיר או הכפר (הטריטוריה), הוא מרא דיהודאי וראש שופטיהם, הוא גם הנותן לקהילות ישראל קיומים לישיבתן ברשותו ומסדיר בהם את חיי היהודים, זכויותיהם וחובותיהם כלפי חצרו וכלפי שאר התושבים. היהודי נבדל מן האכר בכך, שלא היה glebae adscriptus (מוכתב לקרקע), כלומר שיכול היה להתיר את קשריו אל החצר ולעזוב את מושבו. אולם למעשה לא היה הדבר כן, כי כמה פריצים, דרך-משל הלובומיסקים, ציוו על היהודי המתישב (בריישא) להישבע: "שלא אסתלק מן הנתינות, ועד מותי אשאר נתין נאמן לאדון הנאור והתקיף".

II. ועדי הגלילות וועד ד' הארצות

30. הקהילה והישובים: ארגון ועדי הגלילות

בתחילה יושבים היהודים בפולין רק בערים הגדולות וכאן הם מקימים קהילות גדולות, שמרכזן בית-הכנסת, בית-הקהל, בית-המרחץ, בית-העלמין וכו'. עד-מהרה, כבר במאה הי"ד, מתחילה יציאה מן הקהילות האלה לישובים אחרים, המתייסדים, אם על-ידי המלך אם על-ידי בעלי קרקעות פרטיים. יציאה זו מקדימה בפולין-גדול, אשר בה נוצר, בקרבת

הקהילות העתיקות פוזנא וקאליש, זר של קהילות קטנות-יותר. אך הקהילות החדשות אינן מקבלות תיכף רשות לבנות בית-כנסת, להתקין בית-עלמין, לבחור להם רב וכו'. לעתים דל הישוב החדש במספרו מכדי להתארגן ארגון עצמאי והוא נשאר בחינת סניף כפוף לקהילה-האם, קשור בה בקשרים מרובים ובפרט בקשר הפיסקאלי. מסי המדינה משלם "הקהל יחד עם הישובים", כלומר הישוב משלם את מסיו לקופת המדינה באמצעות הקהילה-האם. קשרים נוספים הם: הרב ובית-דינו, בית-הכנסת ובית-העלמין. כל המוסדות האלה חסרים בתחילה לישובים ודבר זה כופף אותם לקהילה-האם. אולם במשך הזמן מתחזק הישוב ומשיג תחילה רשות להקים בית-תפילה, אחרי-כן מקבלים בני הישוב מורה-צדק או רב, ולבסוף משתדלים לסדר בית-קברות. ככל שהישוב גדל והולך, מתרופף והולך הקשר אל הקהילה-האם ומקבע הדברים מתנגשות שתי שאיפות סותרות: הקהילה-האם משתדלת, בכל כוחה, להוסיף ולקיים את השפעתה ואת שליטתה על הישוב שלה, ואילו הישוב מבקש לפטור עצמו מאפוסטרופסות זו לחלוטין.

התעצמות זו מקדימה מאוד בפולין-גדול. כבר במאה ה-17 נפרדות מפוזנא כמה קהילות ומקימות יחידות עצמאיות. השתלשלות הדברים לא ידועה לנו, כי לא נשתמרו מאותו זמן תקנות הקהילות, אף לא תעודות המדינה. אין אנו יודעים אלא זאת, שבשנת 1519, כשזיגמונט הראשון פִּיטר את הגוים הראשיים וציווה על שר-האוצר לבוא לידי הסכם עם כל קהילה וקהילה לחוד, התועדו בִּן-לֹאֶלְאֶן באי-כוח אחת-עשרה קהילות בפולין-גדול ויצרו מוסד פיסקאלי מרכזי. למוסד מרכזי זה לא השתייכו פוזנא וקאליש. קהל פוזנא הפסיד איפוא את שלטונו על הקהילות הפרובינציאליות, מה-שאינ-כן האבִּיד בפוזנא, שלא הפסיד את מרותו הוא על רבניהן; בית-דינו מוסיף לשמש כמקדם בית-הדין-הגדול.

אנו יכולים לעקוב אחרי השלבים השונים של מלחמת הישובים על עצמאותן בחבלי-הספר המזרחיים של המדינה, מקום שהישובים אָחרו לקום מאשר במערב. תמונת ההתפתחות, למן האתחלות הקטנות עד לקהילה מאורגנת כהלכה, יש לנו בזולקווא, ישוב של לבוב. בסוף המאה ה-17 ייסד סְטַאניסְלַב ז'ולקִיבְסְקי את העיר זולקווא על קרקעותיו הפרטיים. עברו לשם אחר-כך כמה עשרות מיהודי לבוב ובִּאִין להם ארגון עצמי היו בתחילה תלויים לחלוטין בקהל לבוב; בלבוב טמנו את מתיבתאם, בבית-הכנסת שלה ערכו את טקסייהם (חתונות), ללבוב שלחו את מסייהם, שם קנו אתרוגים, התדיינו בבית-דינו של הרב הלבובי. אולם כבר בשנת 1620 מרובים היהודים בזולקווא, עד שהם קמים ומייסדים קהילה לעצמם, על כל תשמישיה, לפי-שעה בחסותה של לבוב. בשנת 1626 מקבלת זולקווא גם רב לעצמה, אלא שמותר לו לשפוט תביעות ממון עד עשרה זה' בלבד. במשך הזמן נכללו בסמכותו גם משפטים יותר גדולים, אלא שבית-הדין בלבוב עדיין משמש לגביו בית-הדין-הגדול. הנה-כִּי-כֵן נעשתה קהילת זולקווא עצמאית יותר ויותר, אס-כִּי מבחינה מדינית-פיסקאלית הוסיפה להיות כפופה ללבוב. אחרי גזירות ת"ח ות"ט, משנידלדלה קהילת לבוב לחלוטין, הצליחו הקהילות-הישובים זולקווא, בּוֹרְזֶקָא, בּוּטְשַׁאטְש וכו' לפרוק מהן את עולה של קהילת לבוב ולהכריח אותה להיזקק לדעתן, הן בענינים פיסקאליים הן בענינים של כלל המדינה. מתוך חילופי הדברים בין קהילת לבוב ובין הישובים שלה לשעבר קם והיה יועד גליל רוסיא.

בדומה לישובים של לבוב, שהתבדלו ויסדו את ועד גליל רוסיא, נוסדו ארגונים גליליים גם בארצות אחרות של המדינה. גם לפנים, כשפולין היתה עדיין מפורדת ומחולקת, היו הקהילות של כל ארץ וארץ נמלכות זו בזו, אם בעניני נתינות, אם כדי להשיג כתב-קיום חדש. חילופי-הדברים בין הקהילות התמידו גם לאחר איחודה של פולניה. מאחר שחיי יום-יום אילצו דרך-קבע את ראשי הקהילות השונות להחליף דעות ולנקוט עמדה משותפת. הנושא העיקרי של הדיונים המשותפים היו עניני המסים. לכתחילה שילמה הקהילה את מסיה כשהיא לעצמה. משגדל מספר הקהילות אין שרִי-האוצר יכולים לשאת ולתת עם כל קהילה וקהילה לחוד, והם עצמם משתדלים לחבר את הקהילות של ארץ אחת ליחידה אדמיניסטרטיבית מוצקה. בתקופת הצנטראליזאציה של זיגמונט הראשון נתמנו לאותן יחידות גוים ורבנים ראשיים. כשפשטה המדיניות הצנטראליסטית את הרגל, מקבלות הקהילות אבטונומיה, אך הן מוסיפות להתחבר למטרות פיסקאליות, כדי להקל על המדינה את גביית המסים. נשארת גם משרת הרב הראשי, הנקרא מכאן ואילך רב הגליל, אלא שאין הוא מתמנה עוד על-ידי המלך, אלא נבחר על-ידי הגליל עצמו או קהילתו הראשית.

לכתחילה היו ארבעה ועדים גליליים ("ארצות"). בשנת 1551 מונה המלך זיגמונט-אבגוסט, באחד הקיזמים שלו, חמשה

ועדים גליליים, שהוא קורא parochiae (איפרכיות). במשך הזמן מתפוררות ה"ארצות" ובמחצית השניה של המאה הי"ז מגיע מספרן לעשר ומעלה. גם בליטא משתלשלים הדברים כמו בפולין.

והרי בראש-קיום הטופוגרפיה של הועדים הגליליים בפולין. בהתפתחותם ההיסטורית:

1. פולין-גדול כוללת את הוויזודויות של פולין-הגדולה (פוזנא, קאליש, לְסֶלָא וכו') וכמה קהילות במאזי ובפריסטן. לועד הארצות שולחת פוזנא שליחים משלה ושאר קהילות פולין-גדול שולחות לועד שליחים משלהן. התועדויות הגליל מתקיימות בפוזנא, רוגאן, קאליש וכו'. פוזנא אינה משתתפת בהתועדויות אלה.

2. פולין-קטן (קראקא-צומיר) כוללת את הוויזודויות קראקא וצומיר. חלק מקוֹיָא וּלְנֶטְשִׁיךְ, וכן ערים של הוויזודויות רוסיא וּפְלֶזְנֶה. מרכזי הועד הגלילי הם בתחילה קראקא וצומיר, אך עז-מהרה מתנשאות ועולות, במקומה של צומיר, ערים אחרות, וגם קראקא מפסידה, במאה הי"ז, את ההגמוניה בגליל ומסתלקת מן הועד הגלילי. קראקא היא מכאן ולהבא, בדומה לפוזנא, יחידה אדמיניסטרטיבית נבדלת ושולחת לועד הארצות שליחי עצמה; רק האבי"ד של קראקא הוא רב ראשי למחצית הגליל, ואילו הרב הראשי למחציתו השניה הוא האבי"ד של פִּינְטְשֶׁב או של ווידֶיסְלָאב. התועדויות הגליל מתקיימות בפִּינְטְשֶׁב, סְטֹפֶנְיִץ ועוד.

3. רוסיא (במאה הי"ז רוסיא-בְּרַאצְלָאב) כוללת בתחילה את כל הוויזודות רוסיא וכן כמה מחוזות בוויזודות בראצלאב, עד לאחר קייב ממזרח לְדְנֶיֶפֶר. בין הוויזודויות רוסיא ובראצלאב נדחקים שני גלילות אחרים, וולין ופודוליא. משנספחה פודוליא לתורכיה (1672), נשארו שאר כל המחוזות בגליל רוסיא. מרכז הגליל היא לבוב ובתחילה שולחת היא בלבד שליחים להתועדויות ד' הארצות, וראשי הקהילה הם גם ראשי הגליל. אכן, במשך הזמן נתבדלו, כאמור, הישובים של לבוב ויסדו ארגון נפרד, שהתחרה בהצלחה עם קהל לבוב. השפעת לבוב בועד הגלילי הלכה ופחתה במאה הי"ז ובה במידה גברה השפעת הקהילות היריבות. בחצי המאה הי"ח ירד ערכה של לבוב בועד הגלילי כמעט לחלוטין, ורק האבי"ד של לבוב הוסיף להיות רב הגליל כולו.

4. גליל לובלין.

5. תשע קהילות. בגליל זה כלולים מחוז קְלֶמָא, וויזודות בְּלֶז וְהַאורדינאציא * זאמיסקי. במאה הי"ח מתבדלת האורדינאציא ונעשית גליל לעצמו:

6. גליל אורדינאציא זאמושטש.

7. גליל וולין כולל, בשנת 1640, ארבעה גלילות-משנה, במאה הי"ח — ששה. הקהילות הראשיות של גלילות-המשנה הן לודמיר, אוסטרא, לוצק וכו'. ארגונו של גליל וולין הוא אפוא בן שתי דרגות והוא מקיים התועדויות של גלילות-המשנה ושל הגליל כולו.

8. גליל פודוליא. גליל זה נתארגן לאחר שלום קארלוביץ (1699). אבי"ד הגליל יושב בסאטאנוב.

9. גליל פוֹךְ לַאשִׁי או טִיקְטִין. גליל זה שימש שנים רבות סלע המחלוקת בין פולין לבין ליטא, לבסוף סופח לפולין. גם בליטא, כמו בפולין, היה ועד המדינה מורכב מיחידות אדמיניסטרטיביות קטנות-יותר, מגלילות. אנו מכירים ארגון זה אך משנת 1623, שעה שיהודי ליטא נפרדים מועד הארצות בפולין ומקימים ועד לעצמם **. לכתחילה משתתפות בו שלוש קהילות ראשיות: בְּרִיֶסק, הוֹרֹדְנָא, פִּינְסֶק. לאחר זמן גם ווילנא (1631), ובראשית המאה הי"ח גם סלוצק. לכל אחת מן הקהילות הראשיות נשמעות הרבה קהילות יותר קטנות, כנראה, קהילות-בנות, הזורעות על פני וויזודות אחת או אפילו כמה וויזודויות. בתחילה אין הישובים רשאים לשלוח באי-כוח להתועדות המדינה והם מחזים דעתם רק בהתועדויות הגליל, אך במשך הזמן הם פורקים מעצמם את שלטון הקהילה המרכזית ומקימים יחידות אדמיניסטרטיביות ופיסקאליות נפרדות. וכך קמים אחד-אחד גליל נאווארדוק, גליל מינְסֶק וגליל רייסן (רוסיא-הלבנה).

* פירוש המלה: נכסי משפחה שאינם ניתנים להימכר או להחלק אלא עוברים ליורש אחד בלבד. המערכת ** בזמן האחרון הוברר, כי ועד מדינת ליטא גוסד שנים הרבה לפני שנת 1623; אף נמצאו כמה קהנות של הועד מאמצע המאה השש-עשרה. (פורסמו ברבעון ההיסטורי "ציון" לשנת תרצ"ח). כמו כן מטילים ספק, אם שנת 1623 היתה קובעת-עתים בתולדות היחסים שבין שני הועדים. היה ביניהם קשר ושיתוף — לעתים אמיץ ולעתים רופף — גם לפני שנה זו וגם לאחריה. המערכת

הכולל את הקהילות שבוייודות ויטבסק, אקטשיסלאב וזאמוט (אשר לה שייכות הקהילות בחלקה הצפוני של הוייודות וילנא וקהילות קורלאנד). אף יחידות אלה מתפוררות אחר-כך. המפה האדמיניסטרטיבית של בית-ישראל בליטא סופה כעין הרשת, והחשבונות של ועד המדינה הם כל-כך מסובכים, עד שקשה לעמוד עליהם.

31. ארגון ועד הארצות ופועלו

הנה-כירן קיימים ועדים גליליים מאורגנים ולכל אחד מהם אדמיניסטרציה משלו. רב הגליל, וענינים מיוחדים המוצאים את תיקונם בהתועדויות הגליליות. אך יש גם ענינים משותפים לכל הגלילות, המקרבים אותם אחד לשני. וכשם שמן הסימיקים הפולנים, הנמשכים זה לזה, קם והיה, בשנת 1493, הסיים הכללי של מלכות פולין, כך נתחברו הועדים הגליליים, לועד ארבע הארצות.

בלובלין נתקיימו ירידים נודעים ואליהם נהרו סוחרים מכל פולניה וגם מחוצה לה. הקהילות היו שולחות לכאן דינים לדון בעסקי הירידים, ומוסד זה—בית-הדין של הירידים—נעשה כבר ברבע הראשון של המאה ה-17 בית-הדין העליון של בית-ישראל בפולין; בית-דין כיוצא בזה קם גם בליטא.

נוסף לזיקה המשפטית, כלומר בצד בתי-הדין האלה, קיימת, באמצע המאה ה-17, מגמה לאיחוד הגלילות מבחינה מיסקאלית. כבר בשנת 1549, כשהסיים הטיל על היהודים מס-הגולגולת, נתברר, שאין לממשלה מנגנון אדמיניסטרטיבי לגביית המס הזה והיה צורך למסור את חלוקתו וגבייתו לקהילות ולגלילות. דרך זו לא נתנה תוצאות טובות, כי היה צורך במשא ומתן ממושך, שגול זמן רב ובסופו של דבר יקר היה מדי. המדינה והיהודים כאחד מעונינים היו להקים מוסד שיקבל על עצמו, מטעם הקהילות והגלילות, את גביית מסי היהודים בכל המדינה. בשל הצורך הזה קם, בשנת 1580*, ועד ארבע הארצות, שהתחייב לשלם אותה שנה לשר-האוצר בסכום כולל מס-גולגולת בשיעור 15,000 זהוב. ארבע הארצות הן: פולין-גדול, פולין-קטן, רוסיא (האדומה) וליטא. במושב הסיים ניתנת הוראה לשר-האוצר להתפשר עם "שמאי מס-הגולגולת". מאותה שעה נודעת לועד הארצות זכות-קיום לגבי המדינה.

אנו מבחינים במבנהו של ועד הארצות שתי תקופות עיקריות: בראשונה (1580—1623) נמנים עמו גם גלילות ליטא, בתקופה השניה (1623—1764) מתבדלים גלילות ליטא ומקומים ועד לעצמם, כיחידה אדמיניסטרטיבית עצמאית.

א) ועד ארבע הארצות

הועד מורכב משני מוסדות, מפארלאמנט ("ראשי המדינות") ומטריבונאל ("מורי צדק ד' ארצות"). הפארלאמנט קיים משנת 1580 עד 1764 והוא מתכנס בתחילה אחת לשנה, אחר-כך פעמיים בשנה, בחודש פברואר בלובלין ובחודש ספטמבר בירקלאב. במאה ה-17 מתועדים ראשי-המדינות בדרך-כלל במקום השייך לשר-האוצר, כגון בריטשיוול, פילטץ, קוסטאנצין וכו'. ראשי-המדינה מתבררים במספר קבוע, על-ידי הגלילות והקהילות העצמאיות. שליחי כל גליל וגליל מתחברים לחבורה ובראש החבורה פרנס משלה. אף השליחים להתועדות הארצות מקבלים, דוגמת השליחים לסיים הפולני, הוראות מאת שולחיהם ואין השליחים רשאים לעבור על ההוראות האלה.

ראשי-המדינות בוחרים מביניהם "פרנס בית ישראל ד' ארצות" ונוסף לו "נאמן בית ישראל ד' ארצות", המשמש גזבר ומזכיר. עם הסתעפות פעולתו של הועד החלו בוחרים כמה נאמנים.

פרנסות ד' ארצות היתה ההתמנות הגבוהה ביותר, שיהודי פולני יכול היה לזכות לה. הפרנס ד' ארצות נסע אל המלך ואל הסינאטורים, נשא ונתן עם ראש בית-השליחים (הפארלאמנט) בענינים הנוגעים ליהודים במדינה ועם שר-האוצר בעניני מסים. בדרך-כלל ניתנה משרה זו לפרנס בעל-השפעה של ועד גלילי או לראש קהילה גדולה; מעולם לא נתמנה

* יש מקדימים את זמן ייסודו של הועד, אם מעט ואם הרבה. קרובה ההשערה, כי בשנות החמישים של המאה השש-עשרה כבר היה קיים ועומד.

רב למשרה זו, אלא הדיוט. לעומת זאת מתמנים לנאמנים בדרך-כלל רבנים. הפרנס והנאמנים משמשים בתפקידם כל ימות השנה, בחינת אכסוקטיבה, האחראית לביצוע ההחלטות ולגבורות. הם מקבלים משכורת שנתית ודמי הוצאות. ראשי המדינות משתתפים רק בהתועדויות ומקבלים דמי הוצאות מאת שולחיהם. משנתרועע מעמדן הכספי של הקהילות הפחיתו את דמי ההוצאות לשליחים ובמשך הזמן לא נתנו אלא לעניים שבהם. סיבות שונות, בעלות אופי פרטי (כגון אי-מינוי מועמד זה או אחר לפרנס הועד), היו גורמות חיכוכים וסכסוכים. מעשה כזה, בשנת 1666, העלה את חמתם של שליחי קראקא והם לא השתתפו בשתי ההתועדויות שלאחר-כך.

הקטטות בהתועדויות הלכו ונתרבו במאה הי"ז, ולהפסקת הסיים הפולני, בשנת 1652, תוצאות לא-נעימות גם בועד הארצות. כמות שנהוג בסיים, עוזבים מבורי הגליל בלז-חלמא, בשנת 1677, את התועדות ד' הארצות, ומונעים בכך את חלוקת מס-הגולגולת.

בצד הפאראלאמנס היהודי פעל בית-דינו. הוא צמח מבית-דין-הירידים הקדום בלובלין, שהיה מורכב מדייני הקהילות הגדולות. בית-דין זה חדל, אחר שנוסד ועד הארצות, להיות מוסד לעצמו והתחיל מקיים את ישיבותיו בעת התועדויות ראשיה-המדינות. אב בית-הדין היה, כרגיל, אחד מגדולי הרבנים; האחרון היה ר' חיים הכהן ראפופרט מלבוב. בגדר סמכותם של מורי-הצדק ד"א נכללו משפטים שהעבירו אליהם ראשי-המדינות, כגון: משפטים בין יחיד לבין קהל, בין קהילה לבין גליל ובין שתי קהילות בשל הגמוניה על הישובים, לעתים אף משפט שבין קהל לבין בעל-חובו הנוצרי. נוסף לישיבתם בדין, מדיינים מוצ' ד"א, ככינוס של חכמים מכל מדינת פולין, גם בעניני הלכה. הם מתקנים תקנות בעניני ריבית, בורחים (פושטי-רגל) וכדומה, מכריזים חרם על שבת-יצי ועל פורצי-גדר אחרים; בידם היתה גם הבקורת על ספרים עבריים וסמכות ההסכמה להדפסתם.

שלטון המדינה היה מעוגן בעיקר בגביית המסים, בפניו הופיע אפוא ועד ד"א כחוכר, האחראי למס-הגולגולת היהודי ומסים אחרים ומחלקם בין הגלילות והקהילות הגדולות. מס-הגולגולת עלה כל כמה שנים והגיע בשנת 1717 לשיעורו הגדול ביותר. גידול המס וכן תנועת האוכלוסים היהודים בערים ובגלילות דרשו מדי פעם בפעם חלוקה חדשה או מפתח חדש לחלוקת המס, על יסוד סטאטיסטיקה והערכה. לשם חלוקת המסים וקביעת המפתח לא נתכנס ועד ד"א כולו, אלא רק שְׁמַאי-המדינות, שנתבררו במיוחד לשם כך על-ידי הגלילות והקהילות. השמאים היו ועדה בעלת פרנס מיוחד; דיוניהם נתקיימו בעת התועדויות ראשי-המדינות וגם בזמנים אחרים.

כינוס כה גדול של מנהיגים היה יפה לסידור כל מיני ענינים, בפרט עניני מסחר ומלאכה.

1. כבר בהתועדות הראשונה (1580) נידונה שאלת חכירתן של הכנסות ציבוריות (מקסים, מס-המשקאות) בפולין-גדול, בפולין-קטן ובמאזי. מזה שנים דרשו האצילים בסיימים ובסיימיקים לאסור על היהודים חכירות אלה, ועד הארצות הכיר, במושב הראשון, בצדקת דרישתם של האצילים ואסר על בני עמו חכירת הכנסות ציבוריות בארצות אלו.

2. האשראי היה תנאי-קיום לסוחר היהודי, אף-על-פי-כן ארכה המלחמה לביטול ההשקפה הקאנונית ולהנהגת ההשקפה המקראית-לילית. התורה אוסרת נטילת ריבית מישראל, היהודי נאלץ אפוא ללוות רק מנוצרים והיה בכך מעצור לקשרי המסחר, והנה בהתועדות לובלין 1607 הותקנו תקנות המאפשרות הלואת ממון בריבית בתנאים מסוימים (היתר עסקא) *.

3. אי-הבטחון בדרכים ומיעוט ההון מביאים לירידי פולין את "החילוף" ו"הממון" **; הראשון הוא שטר-חוב אישי, השני שטר למוכ"ז. בשנות 1681 ו-1706 [?] נזקק הועד לענין השטרות האלה, תקפם, גבייתם וכו'.

4. מחמת ההגבלות המסחריות השונות בערים, היו היהודים נידונים להוביל את סחורותיהם על פני הירידים; יריד אחד שלא עלה יפה עשוי היה להמיט שואה על הסוחר, ובעת קניית הסחורות קשה היה לו להאמיד בדעתו כמה יימכר באותו יריד. אי-קביעותו של המסחר ואי-הבטחון בדרכים גורמים פשיטות-רגל מרובות ומולידים ממילא את הצורך למנען. והנה מתקין ועד הארצות, בשנת 1624, תקנות "בורחים" (פושטי-רגל), אשר לפיהן עובר כל רכושו של הבורח לרשות הנושים. אף הנדוניה של הכנות והבנים, וכן בגדי האשה, אם הותקנו תוך שלושה חדשים לפני הבריחה, עוברות לרשות בעלי-החובות, והבורח עצמו, תופסים אותו בתפיסה ומטילים עליו חרם.

* תקנת היתר עסקא מתחילה מתקופת בעלי התוספות. ** מלשון membrana בלאטינית; פיסת גויל. המערכת

בשנת 1583 הותקן, שאסור לברור רב או ראשים או טובים או קהל אלא ברחוב היהודים. בשנת 1595 נידונו "חילוקים מחמת משא ומתן בין אנשי קראקא והגליל שלהם", וכו'. בישיבות ד"א טיפלו גם בענינים של קהילות חוץ-לארץ, שביקשו עזרה מקהילות פולין; אף נשלחו מכאן אגרות-רדיפה אחרי תושבים, שעקרו מקהילתם ולא פרעו את חובותיהם. כמה פעמים מטיל ועד הארצות חרמות על הקונים רבנות בכסף. וכן על המנהיגים הנותנים ידם לכך. בשנת 1620 * אוסר הועד על בחורים, שלא הגיעו עדיין לכ' שנה, להתקשר לישא אשה, בלי ידיעת הוריהם וקרוביהם ורשותם. הועד נזקק גם לענין חתימת שטר-חובות על-ידי קטנים, איסור מותרות בלבוש ובסעודות של נישואים וכדו'. חינוך בני-הנעורים הוא מראשי דאגותיו של ועד הארצות. הועד מסדר עניני פתיחת הישיבות והחזקתן, מאשר את תכנית-הלימודים, מטפל בעניני הדפסת ספרים בפולין גופא והבאתם מחוצה-לארץ. בשנת 1680 מתאוננים שליחי פוזנא על הדפוס הבלתי-ברור של חומשים וספרי-לימוד אחרים, המקלקלים עיניהם של התלמידים, הם דורשים "לסקל המסילה ולהסיר המכשלה ולהחזיק עץ החיים ולאשר כדי להדפיס בטוב וביושר".

(ב) ועד מדינת ליטא

ועד מדינת ליטא נוסד בשנת 1623, אחר שפרש מועד הארצות. עד אותו זמן השתתפו יהודי ליטא השתתפות עקיפת בהתועדויות ד' הארצות. בועד מדינת ליטא לקחו חלק בתחילה רק שלוש קהילות ראשיות, אחרי-כן חמש *. במשך הזמן התחילו גם קהילות וגלילות בינוניים לשלוח שלוחים להתועדויות המדינה ומאז ניתן להבחין שלושה סוגים של שלוחים: (א) ראשי-המדינה, באי-כוח הקהילות הראשיות; (ב) משולחים, מאותן הקהילות; (ג) טוענים, דהיינו באי-כוח קהילות לא-גדולות וגלילות-משנה, לשם הגנה על עניניהם הפיסקאליים. השתתפו בהתועדויות גם הרבנים של הקהילות הראשיות. למשולחים ולטוענים היתה רק זכות מיעצת ואף זו רק בענינים הפיסקאליים הנוגעים לשולחיהם.

פרנס הועד של מדינת ליטא היה ראש-מדינה או רב. הפרנס הראשון, ששימש בתפקידו שנים רבות וכפי הנראה אף היה מייסדו של הועד, היה מאיר ואל, הרב מבריסק, בנו של שאול ואל, המלך-לשעה האגדי. בחייו נתקיימו ההתועדויות בבריסק עיר-מושבו, "בהיות שהוא זקן בא בימיו ולא יכול עוד לצאת ולבוא מן העיר חוצה". לאחר מותו הוחלפו מזמן לזמן מקומות ההתועדות: פרוזניא, סלץ, חומסק ו עוד. בסך-הכל נתקיימו שלושים ושלוש התועדויות של הקהילות הראשיות, עשרים ותשע במאה הי"ז, ושש — במאה הי"ח. ההתועדות הראשונה נתקיימה בשנת 1623, האחרונה בשנת 1761.

גם ראשי מדינת ליטא בוררים מתוכם, בדומה לועד הארצות, ועדת-ביצוע או נשיאות. ועדה זו מורכבת מפרנס הועד וכמה שליחים, העוברים על פני המדינה, בודקים את רשימות האוכלוסים, כושר התשלום של הקהילות השונות, שומעים תלונות מפי התושבים וכו'. במשך הזמן באו, במקום השליחים-הגוברים האלה, נאמני המדינה, פקידים קבועים אשר עליהם מוטלות כל גביות המדינה, ומעמדם כעין מיניסטרים לפינאנסים. על הנאמנים לזכור את זמני הפרעונות של מסי המדינה וחובותיה, להכין בעוד מועד את הסכומים הדרושים ולשלמם, בהסכמת שני ראשי קהילות. כל דמי המסים, כגון גולגולת, פוקרזקני וכו', יש לגבותם ולהכינם ארבעה שבועות לפני זמן הפרעון. אחד הנאמנים היה ממונה על הסופרים והשמשים; לכתחילה היו שני סופרים, אחר-כך חמשה, ושמשים כמספר הזה. בשנת 1639 "עלה במוסכם לקבל שמש מיוחד, שיהיה בתמידות במקומות אשר שם משפט הטריבונאל, שיעמוד על המשמר משפטי טריבונאל של יהודים — גם לילך וליסע לווארשא, כשיהיה מהצורך". במקום השמש הזה בא, במשך הזמן, שתדלן קבוע, שהיה מייצג, יחד עם השתדלן ד' ארצות, את בית-ישראל במדינה, לפני ראשי השלטונות ואפילו בחצר המלך.

על הסופרים היתה החובה לרשום את כל התקנות והחשבונות. כל תקנה צוינה במספר סידורי ולאחר-מכן צוטטו לפי מספרן. התקנות נרשמו בעת-זבועונה-אחת בשלושה פנקסים, וכל אחת משלוש הקהילות הראשיות שמרה אצלה טופס אחד. פנקסים אלה הגיעו לידינו והם מכילים 1030 תקנות משנות 1623—1761. כיין שפנקסי ועד הארצות אבדו, משמש פנקס מדינת ליטא מקור היסטורי יקר-ערך, המשקף יפה את פעלו של הועד ואת חיי ישראל בליטא.

בצד הוועדים של פולין ושל ליטא, היו מתועדים מזמן לזמן, לפי הצורך, באי-כוח שני הוועדים, כדי לדון בענינים הנוגעים לכלל ישראל במדינה. התועדויות אלה נתקיימו כרגיל בלנטשנא (סמוך ללובלין). באחת ההתועדויות האלו (1644) גידונו תביעות פולין מליטא מחמת הוצאות שהוציאו — תשעת אלפים זהו — לביטול עלילת-שקר. יהודי ליטא התחייבו ליתן שביעות הסכום ולהשתתף לעתיד בהוצאות הקשורות בכך, בשיעור מאה וששה זהו לאלף. לעומת זאת ראו עצמם פטורים מלהשתתף מכאן ולהבא בהוצאות הטריבוונאל בלובלין ובהוצאות לשלוח לרומי. בהתועדות 1681 תבעו ד' הארצות מליטא את חלקה בהוצאות לביטול גירוש מאזי, אף גמרו את חשבונותיהם אתה בנוגע להוצאות משותפות, כגון שקרו והוצאותיו של שתדלן ועד הארצות בווארשא. מתנות למלך ולשריו, הוצאות לביטול החלטות לא-רצויות ליהודים בסיימים ובסיימיקים, עלילות-שקרים וכדו'. אותה שנה הוצע במושב הסיים שלא להחכיר עוד את מס-הגולגולת ליהודים אלא לגבותו במישרים, באמצעות פקידי המדינה. ועד הארצות הוציא "לביטול רשעיות בווארשא" ארבעים אלף זהו ויהודי ליטא נדרשו להשתתף בהוצאה זו.

בדיונים ובפסקים שנפסקו בין המשלחות רואים אנו יחס של מורת-רוח הדדית בין שליחי שני הוועדים. על-אף הצורך בשיתוף-פעולה, יש תמיד דין ודברים וטענות ומענות על אי-מילוי ההתחייבויות. באי-כוח פולין, הקרובים יותר אל המלך והסנאט, אינם מחכים פעמים הרבה להסכמתה של ליטא ומוציאים על דעת עצמם סכומים גדולים לתועלת כלל ישראל במדינה. יהודי ליטא פורעים שלא ברצון את הסכומים שמטילים עליהם ותמיד הם מוטרם-מודעה, כי לא יוסיפו עוד לשלם וכי אין הם רוצים עוד "בשום שיתוף בעולם עם הארצות דפולין מהיום והלאה", אפילו "לביטול גירוש כללי". אף-על-פי-כן חוזרים יהודי ליטא גם בשנים הבאות ללנטשנא ותוך טענות ומענות יושבים יחד ומדיינים על צרות בית-ישראל וטובתו.

ה. חיי ישראל ותרבותם במאה הטיז והיז

32. השכונה היהודית

(רחובות, בתי-כנסת, ובתים פרטיים)

קהילות גדולות כבר קמות בימי-הבינים, אך מעט מוצר התפתחו כמות שיעדו להן בהיווסדן. הקהילה הראשונה בלובוב יסבה לרגלי המבצר, בעיר הרוסית העתיקה. אחר ייסודה של לובוב הפולנית, על-ידי קאזימר הגדול, נוסדה בעיר קהילה שניה, העולה במשך הזמן על קודמתה. בקראקא בטלה הקהילה היהודית, בשנת 1495, לחלוטין וקהילה חדשה הולכת ומתהווה בקוזמיר, בעיקר מיוצאי ביהם. גם על קהילת פוזנא מימי-הבינים אין לומר הרבה, מה-גם ששריפות שכיחות משנות לחלוטין את תכניתה. קהילה חדשה מתייסדת קרוב למאה הטיז בלובלין, במורד הר המבצר, מקומה עד היום. בקהילות קטנות-יותר בפולין-קטן (צוזמיר, אפטא, ווידיסלאב) ובפולין-גדול קמים רחובות למושב היהודים בלבד ובמשך הזמן מתהווים תחומי-קנין מיוחדים ליהודים ולנוצרים, ועל גבולותיהם נאבקים כמה וכמה דורות. הסינודים הפולניים חוזרים כל ימיהם על גזירת ועידת-הכנסיה הלאטראנית (1212), אשר לפיה מחויבים היהודים לגור לחוד, מופרשים מן הנוצרים בחומה, חפיר, או גדר. בחצי המאה הטיז נכללה גזירה זו אף בחוקי המדינה, ובשנת 1564 אסר זיגמונט-אבגוסט על הנוצרים להשתקע בעיר היהודית בקוזמיר. בכתב-קיום זה היה גם עוקץ כלפי היהודים, שפן נאסר בכך גם עליהם להשתקע מכאן ולהבא בעיר הנוצרית.

אף במחצית המאה הטיז בנוי עדיין הרחוב היהודי בתים של עץ, רק פה ושם עומדים בתי-חומה, ובהם מחסנים או חנויות, בליטא — בתי-מיזגה, הצפיפות גורמת זוהמה ובוך. על הרחוב היהודי בלובוב אנו קוראים, שהיו מנקים אותו פעמיים בשנה: באביב ובסתיו. בסוף המאה הטיז רוצף הרחוב בכספו של יצחק נחמן'ש.